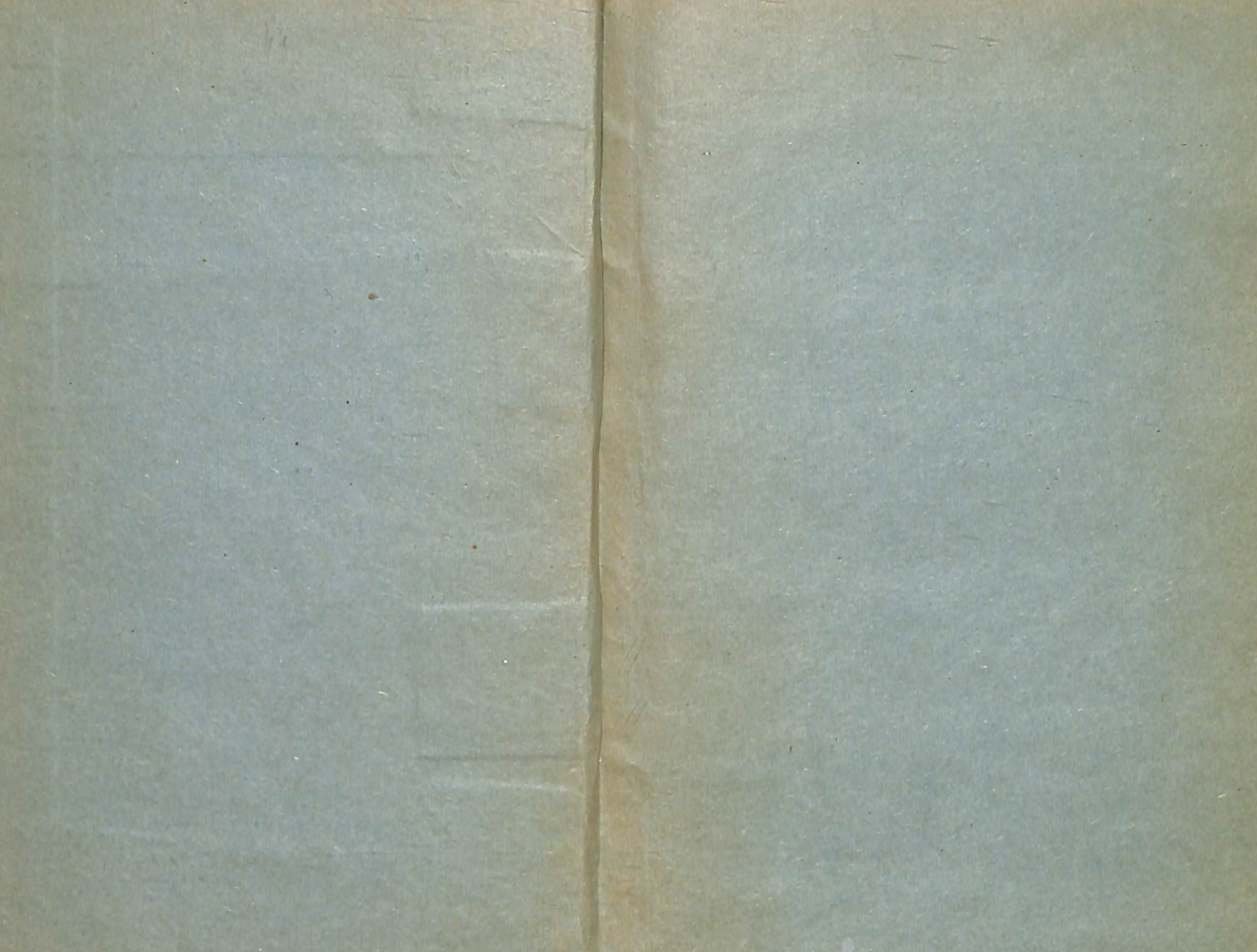

Richard
A. S. P. S. S. S.

9(47.925)

f - 70

1917

37

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԱԶՍԱՐԱՐ

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՌԻՅԻՒՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԾԱՆՕՔՈՒՅԻՒՆՆԵՐ

Զի քեզէն եւ եւք ածու փո-
քը, եւ քուով յոյժ ընդ փո-
քու սահմանեալ ... սա-
կայն բազում գործք արու-
քեան գտանին գործեալ է: Ի
մերում աշխարհիս:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Գրեց Վ. Մ. ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

1917
ՆԵՐՍՏ ՏՊԱՐԱՆ
Նիւ Եոթ

9(47.925)
- ք - 70

5 OCT 2011

Այս գրքոյկէն հրատարակուած է 2000
օրինակ: Պիտի վաճառուի Ի ՆՊԱՍՏ ՀԱՅ
ՏԱՐԱԳՐԵԱԼՆԵՐՈՒՆ:

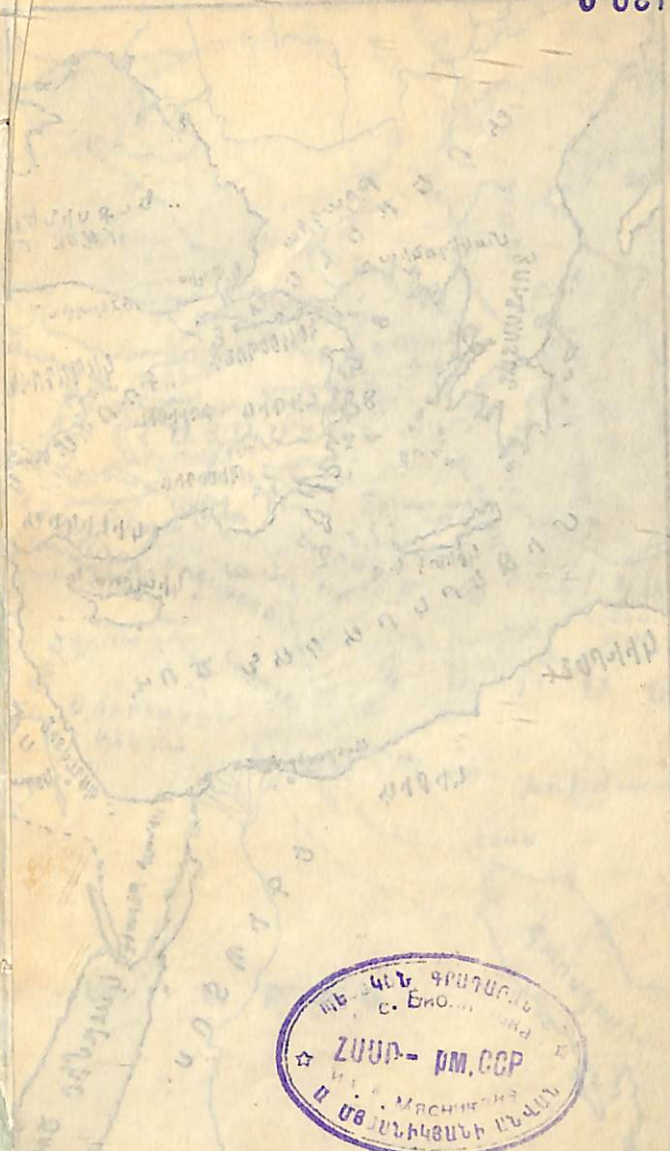
Տպագրութեան ծախքը վնարած է
Տիար Միհրան Գարակէօզեան, որ պիտի
հոգայ նաեւ՝ հեռու տեղեր զրկուելիք օ-
րինակներուն փոստի կամ էֆսիքէսի ծախ-
քերը:

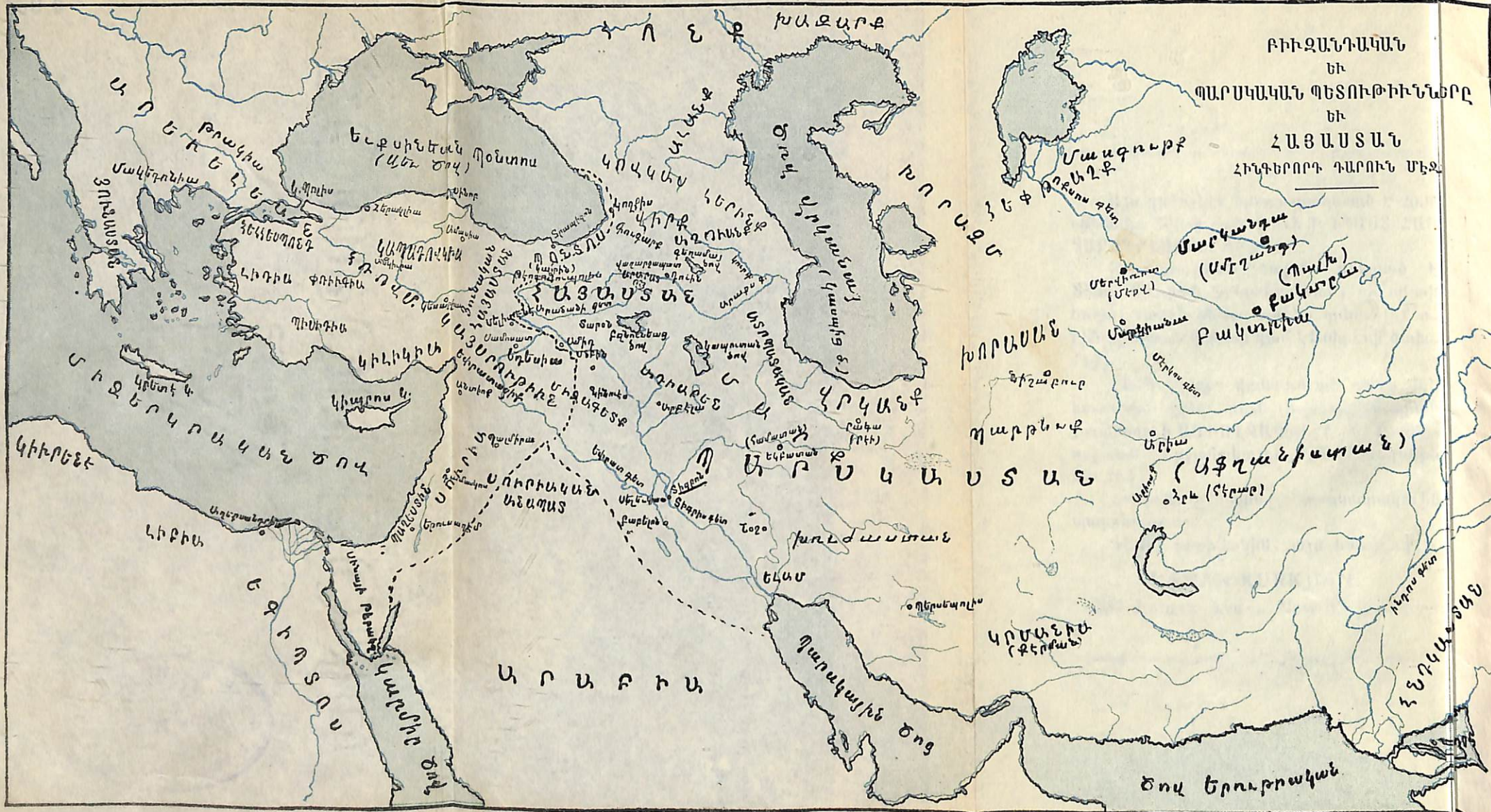
Հետևաբար վաճառուած ամեն մէկ
հատորին գինը բուն նպատակին պիտի
յատկացուի ԱՄԲՈՂԶԱՊԷՍ, Հ. Բ. Ը. Մի-
ութեան Շրջանակային Յանձնաժողովին
ձեռքով:

Հաշիւները պիտի հրատարակուին
պարբերաբար:

Դիմել հեղինակին, այս հասցէով,

VAHAN KURKJIAN,
287 Fourth Ave., New York, City.

ԲԻԶԱՆՏԻԱԿԱՆ
 ԵՒ
 ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
 ԵՒ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
 ՀԻՊՈԹԵՐՈՐԻ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ

47.925
K-70

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԱՁՍԱՐՍԻ

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պատկերներով եւ քարտեզով զարդարուած

Գրեց՝ Վ. Մ. ԲԻԻՐՔՅԱՆ

1917
ՆԵՐՍՏ ՏՊԱՐԱՆ
Նիւ Երբ

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՌՈՒՅԻՒՆ

Քաջարի զորական, հանճարեղ ուղղամար եւ հնարամիտ քաղաքագէտ: Նյդպիսի ոմն էր այն մեծ Հայը, որ Կարմիր Վարդանի սկսած գործը դուրս հանեց փառաւորացէս, եւ որուն կեանքը սրտկերացնել պիտի փորձեմ այս էջերուն վրայ:

Քսան տարի անցած էր Աւարայրի ճակատամարտէն: Այնպէս կը թուէր որ Յազկերտ Բ.ի մահովը փակուած է հայահալած քաղաքականութեան շրջանը: Անոր յաջորդը Պերոզ, թէեւ միշտ կասկածոտ, եւ Զրադաշտականութիւնը ծաւալելու նոյնչափ հետամուտ, կը ջանար մեղմօրէն գործել, սիրաշահելով Հայերը, մոռցնել տալով անցեալին տխուր յիշատակները: Նա արդէն իսկ հայրենիք դարձուցեր էր հայ նահարարները, թուով ՅԾ, որոնք ձերբակալուած էին իբրեւ Վարդանի զինակիցները, ու տասը տարի ամբողջ ճաշակած էին տարագրութեան դառնութիւնները, պահ մը գնտաններու խորը շղթայակապ, յետոյ՝ հեռաւոր Աֆղանիստանի սահմաններուն վրայ, իբրեւ զինուորները Արեաց արքային: 00828

9/ 32800-61

Համեմատական անդորրութեան թուական մը բացուած էր ուրեմն՝ Ատրվչնասպ մարզպանի իշխողական լուծը շատ ծանր չէր. հարկերը կը հաւաքուէին անշուշտ, ու թեթեւ ալ չէին, բայց անոնց համար դանդատ չկար: Աւերակները կը վերաշինուէին, երկրագործական ու արհեստաւորական աշխատութիւնները կը վերսկսէին, սակաւաթիւ ատրուշաններու դէմ եկեղեցիները կը վերաբացուէին, եւ օրուան կաթողիկոսը, Տէր Գիւտ, անարգել կը վարէր հայրապետական պաշտօնը*:

Եւ սակայն այդ խաղաղաւէտ երեւոյթներուն ետին կար խլրտուած մը, որ ի սկզբան անշան ու անզգալի՝ հետզհետէ պիտի զօրանար, պիտի սաստկանար, եւ բացորոշ պայքարի վերածուած՝ մեծ փոթորիկ պիտի յարուցանէր Հայոց աշխարհին մէջ:

Նոր չէր խնդիրը որ ծնունդ պիտի տար շարժումին: Անիկա կայծ մըն էր Աւարայրի մոխիրներուն տակ թաղուած, զոր հովերը քշեր տարեր էին, անդամ մըն ալ հրահրելու, արծարծելու Հայաստանի Ազգայնական կուսակցութեան դատը: Վարդան Մամիկոնեան այդ կուսակցութեան պետն էր ինչպէս զիտենք: Անոր

* Արքունի հրամանով յայտարարուեցաւ թէ վերադարձող փախստականները պիտի կրնան տիրանալ իրենց ինչքերուն, եւ թէ բռնութեամբ մազդէականութիւն ընդունողները ազատ պիտի ըլլան քրիստոնէութեան դառնալու:

մահը ազատ ասպարէզ թողած էր ընդդիմադիրներուն, «ուրացողներուն», Պարսկասէր կուսակցութեան մարդիկներուն:

Ահագին էր տարբերութիւնը այդ երկու խումբերուն միջեւ: Ազգայնականները՝ պահապաններն էին հայ կեանքին. ախոյեաններն էին անհատական ազատութեան, արեւմտեան քաղաքակրթութեան, քրիստոնէական լուսաւորութեան. մէկ խօսքով՝ անոնք դադափարի գինուորներ էին, եւ առհասարակ առաքինութեան ու բարոյական մաքրութեան հաւատացողներ: Պարսկասէրներն, ընդհակառակը, կը դրժէին իրենց հանդիսաւոր ուխտերուն, կը քաջալերէին օտարին ձեռնմխութիւնը, եւ կը պաշտպանէին աւատատիրական հին բռնավարութիւնը (զոր եկեղեցին սանձահարած էր յաջողապէս): Ասոնք դատապարտելի էին նաեւ սա իրողութեամբ թէ կեղծ էր իրենց Զրադաշտականութիւնն ալ, իրենց բուն նպատակն ըլլալով՝ պետական դաւանանքին շնորհիւ շահաբեր պաշտօն ու դիրք խլել, իրենց մրցակից հայ նախարարները ջախջախել, եւ միեւնոյն ատեն ազատօրէն կատարել այն անբարոյութիւնները զորս Մազդէական դենը կ'արտօնէր:

Բնական է որ այդ դրութիւնը դրզուէր ու դառնացնէր ազգայնականները, որոնց մէջ էին ամբողջ եկեղեցականութիւնը, եւ նախարարական ու շինական դասերուն մեծ մասը: Ազգը պատրաստ էր ուրեմն, ընդվզելու: Բայց ո՞վ պիտի ըլլար ղեկավարը. ո՞վ պիտի բարձրացնէր

բողոքի ազազակը . ո՞վ պիտի պարզէր Հայ-
կական հին դրօշը : Պատասխանը որոշ էր : Ամե-
նուն աչքը նորէն դարձաւ Մամիկոնեան ցեղին
վրայ : Այդ ցեղն է որ երկու հարիւր տարիէ աս-
դին առաջնութիւնը խլած էր թէ՛ զինուորական
դաշտին վրայ եւ թէ՛ իմացական ու քաղաքական
մարդերու մէջ . այդ ցեղն է որ կը մարմնացնէր
Հայութեան ամենէն թանկ ու նուիրական աւան-
դութիւնները , թէեւ հիմա իր փառքերէն ինկած
էր , ու ժառանգութիւններէն զրկուած* :

Ու դացին դտան Վահան Մամիկոնեանը ,
այն պահուն մօտաւորապէս երեսուն տարեկան :
Վարդանի նահատակեալ եղբոր Հմայեակի երէց
որդին էր նա , իր եղբայրներուն հետ միասին
հայացի կրթութեամբ սնած մեծցած՝ իրենց մե-
ծանուն մօրը , Չուիկ տիկնոջ , խնամոց ներքեւ :
Իր մատաղ հասակէն իսկ Վահան ամենուն ներ-
շնչած էր իր մասին զեղեցիկ յոյսեր , զոր լիո-
վին արդարացուց չափահասութեանը միջոցին :
Նա ամենէն կը յարգուէր իրբեւ «այր մտացի ,
առողջախորհուրդ եւ բարեակէր» : Պարսից մեծա-
մեծներէն շատեր ալ որ մօտէն ծանօթացած էին
Վահանին՝ հիացումով կը խօսէին անոր վրայ
Տիգրանի արքունիքին մէջ : Պերոզ թաղաւորն
այդ վկայութիւններէն ազդուած՝ կ'ուզէր պե-
տական բարձր պաշտօնի մը կոչել զՎահան ,

* Նոր քննադատներէ ոմանք Մամիկոնեաններու ձե-
նական ծագումը մերժելով կը պնդեն թէ անոնք Հայաս-
տանի ամենահին ազնուականներէն էին :

բայց կը վարանէր . անոր ազգայնական ոգիէն ,
անոր թունդ հայութենէն կը խրաչէր , ու վերջ-
նական որոշումը կը յետաձգէր :

Միւս կողմէ անտարբեր չէին մնար հակա-
ռակորդներն ալ , Չարին զործակատարները :
Անոնք գիտէին որ Վահանի բարձրացումը պիտի
նշանակէ անկում իրենց համար , ու դաւեր կը
նիւթէին զնա վարկաբեկելու Դրան առջեւ : Ա-
տոնց պարագլուխն էր Գաղիշոյ Սորխոտունի ,
որուն ընտանիքը զլիւսաւոր նեցուկ հանդիսացած
էր Վասակին : Գաղիշոյ կը ծրագրէր մէ՛կ հար-
ուածով ընկճել Ազգայնական ոգին : Որոշ բան
մը չունէր Վահանի դէմ , որ պաշտօնական դիր-
քի վրայ ալ չէր , ուստի իր սլաքներուն թիւրախ
ընտրեց կաթողիկոսը : Քաջարթուն հովուապետ
մըն էր Գիւտ , որ կը խրախուսէր Մամիկոնեանե-
ներն ու բոլոր իրաւագուրկ ուխտապահները , եւ
կ'արհամարհէր անոնց հակառակորդները , որ-
չափ ալ ազդեցիկ ըլլային անոնք : Գաղիշոյ
ձեռք անցուցած էր , լաւագոյն եւս՝ յերիւրած
էր , ինչ ինչ փաստեր , որոնցմով կ'ամբաստա-
նէր կաթողիկոսը , իբր այն թէ նա զիմումներ
ըրած է Բիւզանդիոն , Լեւոն Ա . կայսեր , թէ
ապստամբական շարժում կը պատրաստէ , եւ թէ
Յունաց երկիրը փախչելի կը մտադրէ , եւն . եւն . :
Պերոզի հրամանով Գիւտ զնաց Տիգրոն : Հար-
ցաբնութեան մէջ երեւան չելաւ ոչ մէկ օրինա-
կան փաստ իրեն դէմ , բայց եւ այնպէս կաթո-
ղիկոսական պաշտօնը խրուեցաւ իրմէ :

Դրան այդ տնօրինութիւնը իր նպատակին

չը ծառայեց . խստութիւնն աւելի զօրացուց
դժգոհութեան հոսանքը : Միեւնոյն համեմա-
տութեամբ սաստկացաւ ուխտադրութենքը չա-
րամանկութիւնն ալ : Գիւտի անկումէն վերջ
Վահանի վրայ կեդրոնացան բոլոր հարուածնե-
րը : Գաղիչոյ կորուսած էր իր հանգիստը , վախ-
նալով Վահանի փայլուն ձիրքերէն եւ յարա-
ճուն ժողովրդականութենէն : «Կարելի չէ որ
նա Հայոց երկրին մէջ մնայ առանց աստամ-
բութիւն յարուցանելու» կ'ըսէր Դրան մեծա-
մեծներուն , եւ անոնց կը յիշեցնէր Մամիկոն-
եաններու ըմբոստական հին շարժումները :

Հակառակորդներու այդ վատ արարքները
սաստիկ զայրացուցին զՎահան , այն աստիճան
որ դառնութեամբ լցուած՝ ելաւ դնաց Տիգրոն :
Մեղի յայտնի չէ թէ նա ինչ տագնապներ ան-
ցուց , ինչ ցանցերով չըջապատուեցաւ հոն :
Այսչափը գիտենք պատմագրին (Ղազար Փար-
պեցիի) խօսքերէն որ Վահան , հանապազօրեայ
բանասարկութեան չը դիմանալով «տկարանայ
ի հաւատն» , եւ այնպէս կը դառնայ Հայաս-
տան : Ի՞նչ էր այդ տկարացումը : Բաւական
փաստեր չունինք ըսելու թէ Վահան բացար-
ձակօրէն ուրացաւ Քրիստոնէութիւնը : Կային
ինչ ինչ կրօնական արարողութիւններ զորս Սա-
սանեան վեհապետները կը կատարէին մասնա-
ւոր պարագաներու մէջ : Ճորտերը , այսինքն
հպատակ իշխանները , իրենց հաւատարմու-
թիւնն ապացուցած կ'ըլլային մասնակցելով

այդ հանդէսներուն : Հաւանական է որ Վահա-
նի բարեկամ Պարսիկ պաշտօնակալներ համո-
ղեցին զինք , այդ արտաքին ցոյցերով հաճեցնել
թաղաւորը , եւ այդպէս յաղթահարել իր հայ
թշնամիները :

Ինչ որ ալ ըլլայ՝ Վահան տեղի տուաւ պա-
րագաներուն առջեւ , ու հայրենիք դարձաւ ան-
փորձ , անվտանգ (476ին) : Կ'երեւի թէ իր այդ
հաճոյակատարութիւնը վարձատրուեցաւ ալ ,
որովհետեւ այդ թուականէն վերջ զինք կը տես-
նենք պետական պաշտօնի մը վրայ , ոսկեհա-
տութեան կամ ոսկեհանութեան վերատեսուչ :

Նախանձորդները գոհացում չէին ստացած
սակայն , ու շարունակեցին աւելի բարձր խօ-
սիլ , աւելի ապերասան լեզուով չարախօսել :
Անոնք հիմա գտան դաւակից մըն ալ , Վրիւ ասո-
րին , որ ոսկեհատութեան պաշտօնին մէջ Վա-
հանի դործակիցն էր : Վրիւ դնաց Տիգրոն , եւ
յայտարարեց որ Վահան կը խորէ ոսկիէն ու կը
դիզէ , որպէս զի անով Յունական կամ Հոնական
զօրագունդեր կազմէ ասպտամբելու համար :
Վահան , ինքն ալ , վազեց դնաց հոն , հետը տա-
նելով ոսկիի դանձը , այնչափ մեծ քանակով , որ
ամենքը զարմացան : Յոյց տալու համար թէ
ինք պարկեշտօրէն ու խղճամտօրէն կը ծառա-
յէր ու սակաւապետ կեանք մը կը վարէր , նա
ըսաւ Պերոզին . — «Նա ծառայ մըն ալ չունիմ որ
ինծի խոհարարութիւն ընէ . ոչ ալ տիրական

իշխանութիւնն ունիմ երկու երեք պատանիներու վրայ» :*

Վահան վերադարձաւ արդարացած : Բայց այս անգամ աւելի մտահոգ էր . տեսաւ որ իր համակերպումը, նոյն իսկ հաւատքէ տկարացումը բաւական չեն զինք ասպհովելու զրպարտութեանց դէմ : Խղճի խայթն ալ զինք կը տանջէր արդէն : Վրայ հասաւ Վրաց ասպտամբութիւնը Պարսից դէմ : Աղուանից երկիրը դըռնուող հայ զորագունդերը անցան Շիրակ (ուր կը բնակէին պարսիկ մարդպանն ու հազարապետը), եւ դադանի պատգամաւորութեամբ Վահանին առաջարկեցին հայկական շարժումի մը գլուխն անցնիլ, յուսադրելով որ Վրաց, Յունաց եւ Հոնաց կողմէ օգնութիւններ պիտի հասնին : Վահան այսպէս պատասխանեց զիմումին : — «Ձեզմէ ոմանք գիտեն թէ ո՛րչափ կը տաղնապիմ այն սուտ անունին համար զոր վրայ կը կրեմ հիմա, եւ ո՛րչափ կը փափաքիմ թօթափել անիկա, ու խիղճս ազատել իր տանջանքէն, բայց չեմ կրնար միարանիլ ձեզի հետ եւ ըսել թէ ձեր խորհուրդը լաւ է ու դործադրելի : Որովհետեւ ես քաջ գիտեմ Արիներուն (Պարսիկներուն) զօրութիւնն ու ստամբակու-

* Որովհետեւ Հայաստանի մէջ ոսկհանքի գոյութիւնը մեզի անձանօթ է՝ որոշ չը գիտցուիր թէ ի՞նչ էր Վահանի այդ պաշտօնը : Թերեւս Հայաստանէն ոսկի դրամ կը հաւաքուէր Պարսից դուռը զրկուելու համար :

թիւնը (խստութիւնը), եւ Հոռոմներուն թուլութիւնն ու խաբէութիւնը . . . : Գալով Վիրերուն եւ Հոներուն՝ առաջինները տկար են եւ քիչ հեծեկազօրք ունին, եւ վերջինները երեւան չկան . յայտնի չէ որ կուգա՞ն թէ ոչ : Բայց ամենէն աւելի ձեր անձերէն վախցէք, որովհետեւ մարդիկ սուտք էք եւ անվստահ . . . » : Հայ պատգամաւորները չը յուսահատեցան, ու կրկին կրկին թախանձեցին Վահանին որ օգտուի պատեհութենէն : Անոնք յայտարարեցին թէ իրենք իրենց յոյսը դրած չեն օտարներուն վրայ, այլ նախ յողորմութիւնն Աստուծոյ . . . եւ ապա ի մահ անձանց մերոց : Այդ բառերուն վրայ քաջալիրուեցան Վահան, եւ իր եղբայրը Վասակ որ ներկայ էր, ու պատասխանեցին թէ իրենք ալ յօժար են ի մահ, ճշմարիտ հաւատքին համար : Հոն ամենքը Աւետարանին վրայ երզում ըրին Բջնեցի Աթիկ քահանային առջեւ, ու իրարմէ բաժնուեցան առժամապէս :

Դժբախտարար դադանիքը դուրս ելաւ այն գիշերն իսկ, ու պարսիկ մարդպանը Շիրակէն փախաւ : Հայերը հետապնդեցին, բայց յաջողեցան բռնել միայն ուրացողներու պետը, Գաղեոյ Խորխոռունին, ու մարդպանին բեռնարարձ զբաստները :

Հայկական իշխանութիւնը հաստատուած էր այդպէս : Սահակ Բագրատունի ընտրուեցաւ Մարզպան, իսկ Վահան՝ Սպարապետ : Յաջորդ չորս տարիներու միջոցին (481—485) Վահանները կատարեցին այնպիսի մարտական

գործեր, որոնք կը յիշեցնեն հին Հռոմի հերոսական օրերը: Անոնք քանիցս ճարտարօրէն նահանջեցին ճակատներէ, կամ առիւծաբար փախուստ տուին պաշարման դժերէ, երեք անգամ հաստատուեցան Գուլինի պալատին մէջ, ու չորս անգամ ցրուեցին իրենցմէ անհամեմատ աւելի խոշոր բանակները, որոնց մէջ բազմաթիւ Հայեր ալ կային դժբախտաբար: Հայկական զնդին առաջին յաղթանակը տեղի ունեցաւ Մասեաց Ակոռի գիւղին առջև, 7000 հոգիի դէմ 300ով, ուր սպաննուեցաւ մարզպանն Ատրվշնասպ: Երկրորդ յաղթանակը տարուեցաւ Ներսէհապատ գիւղին առջև, պատմական Աւարայրի դաշտին վրայ, իրրեւ վրէժը Մեծն Վարդանի, անոր նահատակումէն 31 տարի վերջ: Երրորդը՝ աի մը կտրիճներով, Արշարունեաց (այժմեան Վարդովի) Երէզ գիւղին մէջ, եւ չորրորդը՝ անոր մերձակայ Ողին կամ Ծտէոյ գիւղին առջև, 4000ի դէմ 40 հոգիով, ուր գիւթաւալ ինկաւ Սիւնեաց հայազգի իշխանը, հսկայակերպն Գրիհոն:

Անգամ մը միայն Հայերը ձախողանք կրեցին, երբ իրենց դաշնակից Վախթանկ թաղաւորին անտեղի վստահացումին վրայ Վրաստան անցան, ու կոիււի բռնուեցան Պարսից հետ, Ճարմանայնի դաշտին վրայ, Կուր գետի ափերուն մօտ: Ուրիշ ատեններ՝ անոնք իրենց մէջ խի ունեցան ահաբեկեալ դասալիքներ, որոնք կա՛մ հեռացան գացին եւ կա՛մ հակառակ կողմին հետ միացան: Սակայն եւ այնպէս, քսան երե-

սուն Մամիկոնեաններ, եւ անոնց հաւատարիմ ազգական երկու Կամսարական եղբայրները, բաւական եղան յաճախ շիթութեան եւ խուճապի մատնելու Պարսիկները: Կարծես նախանամական զուգադիպութիւն մըն ալ էր որ Գուրը, ներքին խռովութեանց կամ արտաքին պատերազմներու պատճառով, հետզհետէ ետ կանչեց իրարու յաջորդող հրամանատարներուն երեքն ալ, — Միհրանը, Հազարաուլխտը եւ Ծապուհը:

Այս վերջինս Տիգրոն կը կանչուէր ծանրա-կշիռ դէպքի մը հետեւանքով, որ բարիք բերաւ Հայոց աշխարհին: Պերոզ սպաննուած էր Հեկիթազներու դէմ մղած անիրաւ պատերազմին մէջ, ու իր յաջորդը Վաղարշ, հեղաբարոյ մէկն ըլլալով ուղեց խաղաղօրէն լուծել Հայկական խնդիրը: Վաղարշի վստահելի աւագներէն ոմանք գովեստով խօսած էին իրեն՝ Վահանի մասին. ուստի նա Հայաստան ղրկեց Նիխոր Վըշնասպաղատը, անոր յանձնարարելով որ քաղցրութեամբ սիրաշահի ապստամբները, եւ խաղաղութիւն հաստատէ երկրին մէջ:

Նիխոր եկաւ մինչեւ սահմանադրութիւն, եւ Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղէն պատգամաւոր ղրկեց Վահանին, հաղորդելու իր հաշտարարական պաշտօնը: Վահան ընդհանուր ժողովի մը առջև պատգամաւորը լսելէ վերջ՝ իր կողմէ յատուկ պատգամաւորութեամբ մը Նիխորին առաջարկեց հետեւեալ երեք պայմանները.

Ա.— Մեր հայրենի եւ բնիկ օրէնքը (կրօն-
քը) ազատ քողուի. Հայերը մոգութեան պաշ-
տօնին չը կռչուին. մոգութեան համար պաշտօն
ու պատիւ չը տրուի. կրակարանները Հայոց
աշխարհէն հեռացուին. քրիստոնեայ մարդոց եւ
փահանայից քոյլ տրուի որ ազատօրէն կատա-
րեն իրենց քրիստոնէական կարգն ու պաշտա-
մունքը:

Բ.— Պիտանի մարդը որոշուի անպիտանէն.
արդիւնաւորը սիրուի ու անօգուտը մերժուի:

Գ.— Թագաւորը անձամբ քննէ ու ղատէ.
լան ու վատը ի՛նք մանչնայ. ուրիշի բերնով չը
խօսի:

Նիխոր հաւանեցաւ այդ պայմաններուն,
եւ Վահանին հրաւէր ուղղեց անձամբ զայլու
խորհրդակցութեան համար: Վահան ընդունեց
հրաւէրը, բայց պատանդներ պահանջեց ազա-
նօվութեան համար: Պարսիկ երեւելիներէն ու-
թը հողի յանձնուեցան Հայ գնդին: Երբ Վահան
հասաւ Նուարսակ եւ մօտեցաւ Նիխորի վրա-
նին՝ իր մարդոց հնչեցնել տուաւ պատերազմա-
կան փողը: Պարսիկ պաշտօնակալներ դիտել
տուին թէ փողահարութեամբ այցելութիւնը
Արեաց սպարապետին միայն իրաւունքն է: Վա-
հան պատասխանեց թէ ինք Արեաց կանոնները
կը դործադրէ այն ատեն միայն երբ Արեաց աի-
րոջ ծառայութեան մէջ մտնէ: Շատ սիրալիր
եղաւ տեսակցութիւնը: Նիխոր հաղորդեց Վա-
զարչի ողջոյնները, դովեց Վահանի բաջութիւնն
ու իմաստութիւնը, եւ չքմեղացուց անոր ա-

~ 00855

32800-4

Գրքի վրա ցուցված ժողովրդի անոթի և Գրքի

պըստամբութիւնը: «Քաջ մարդու համար, ըսաւ, երկար ատեն հարուածի տակ ապրելէ աւելի աղէկ է միայն մէ'կ օր ճանչցնել իր անձին արժանիքը եւ այնպէս մեռնիլ...: Դուն եւ քու հետեւորդներդ մահը առ ոչինչ համարեցիք, եւ քաջագործութիւններ ըրիք: Ձեզմէ անոնք որ Պերողի ամբարտաւանութեան պատճառով մեռան՝ աստուածները պիտի պահանջեն անոնց արեան հաշիւը: Իսկ դուք որ հիմա կ'ապրիք անպարտ էք, եւ վտանդէ աղատ պիտի մնաք»:

Այս տեսակ խօսքերու փոխանակումէն վերջ՝ ինչոյք սարքուեցաւ ի պատիւ Վահանեաններու: Յաջորդ օրը՝ Նիխորի խնդրանօք Վահան խոստացաւ Հայ հեծելազունդ մը զրկել Պարսկաստան, Վաղարշի թշնամիներուն դէմ կռուելու համար: Երբ հաշտութեան դաշնադրին հիմնական կէտերը ճշդուեցան ու բանակցութիւնները վերջացան՝ Նիխոր ու Վահան հրաժեշտ առին իրարմէ, առաջինը մեկնեցաւ դէպի Տիղրոն, ու երկրորդը՝ դէպի Դուին*:

Քիչ վերջ Պարսկաստան ուղևորեցաւ Վահանն ալ, հեծելազունդի մը հետ: Հոն ներկայացաւ Վաղարշին, եւ ընդունուեցաւ մեծ պատուով: Արքայից արքան պետութեան ատեանին

* Հ ե ր զաւտը, ուր բռնակած էր Նիխոր, կը համապատասխանէ հիմակուան Խոյի շրջանակին, եւ հին ատեն կը պատկանէր Հայաստանի Պարսկահայք նահանգին:

առջև արգարացուց Վահանի ըմբոստական արարքները, եւ իրաւացի գտաւ անոր պահանջները: «Նրանի՛ր թէ, ըսաւ, ուրիշներն ալ, դորս Պերող ի գո՛ւր կորուստի մատնեց, կարողացած ըլլային ձեղի սէս քաջութիւններ ընելու, եւ ձեղի սէս այսօր մեր մօտը դտնուէին ողջ առողջ»: Վահան իր սրտասխանին մէջ կրկնեց իր բողոքը կրօնի եւ խղճի բռնաբարութիւն դէմ, եւ յայտարարեց թէ ուրացութեան շնորհիւ սլաշ տօնի հասնողները սովորաբար կեղծաւորներ ու անպիտաններ են, որոնց հետ նոյն խսկ հաց ուտելէ կը դարչին Հայոց ռամիկ շինականներն անդամ: Վաղարշ գովեց Վահանի համարձակախօսութիւնը, եւ ոչ միայն խոստացաւ քրով ու կնքով շնորհել անոր խնդրանքները, հասլա նաեւ անոր դարձուց Մամիկոնեան ցեղին տանուտիրութիւնը, եւ զինք կարգեց Հայաստանի Սպարապետ: Վահան իր շնորհակալութեան խօսքերուն կցեց ուրիշ խնդրանք մըն ալ, — Կամսարական ցեղին վերահաստատումը նախարարութեանց շարքին մէջ, ինչ որ նմանապէս շնորհուեցաւ:

Մեծ հանդէսներով տօնուեցաւ Վահանի զարձն ի Վաղարշսպաս, եւ անիէ ի Դուին: Կաթողիկոսը, Յովհան Մանգակունի, օրհնութեամբ ղիմաւորեց Մամիկոնեան հերոսն ու անոր զինակիցները, որ չորս տարուան գիւցադնական սլաքարին շնորհիւ փրկած էին Հայաստանեայց եկեղեցին, ու հարթած էին Հայկական ինքնավարութեան ճամբան:

Սղղայնական կուսակցութեան համար վերադահուած էր աւե՛լի վառաւոր, ու աւե՛լի կատարեալ յաղթանակ մը, որ անակնկալօրէն շուտ հասաւ: Նորընտիր պարսիկ մարզպանն Անդեկեան, իր պաշտօնին վրայ մի քանի ամիս մնալէ վերջ հրաժարեցաւ, եւ Պարսկաստան դառնալով Թաղաւորին թելադրեց որ Վահանին յանձնէ Հայոց մարզպանութիւնը: «Ուրիշ ո՛րեւէ մէկը, ըսաւ Անդեկեան, չպիտի ունենայ Վահանի իմաստութիւնը: Հայաստան դացող օտար մարզպան մը, երկրին ընդարձակութեան պատճառով հազիւ թէ երկու երեք տարուան մէջ կրնայ ճանչնալ մարդերը եւ իրերը, աղէկն ու դէշը, եւ գործերը անդիտաբար վարելով՝ վնաս կը պատճառէ...: Ասկէ զատ՝ պարսիկ մարզպանը հոն կ'երթայ իր ընտանիքին անդամներովը, իր սիրելիներովը եւ ծառաներովը: Եթէ անոնց բոլորը Արեաց Թաղաւորին ոտձիկը ուտեն՝ քիչ չըլլար ծախքը, եթէ երկրին հասոյթէն ուտեն՝ երկիրը կը վնասուի մեծապէս, բայց երբ Վահան նշանակուի՝ նա իր կալուածին շտեմարանէն կուտէ եւ ամէն բան արքունի դանձուն կը մնայ»:

Վաղարշ հաճեցաւ, եւ հրովարտակով մարզպան կարգեց զՎահան: Սա վարանեցաւ պահ մը, դիտնալով Հայոց «խանտածութիւնը» (նախանձութիւնը), բայց վերջապէս չկրցաւ մերժել Թաղաւորական հրամանը:

Այդ ամենաբարձր պաշտօնն ընդունելուն պէս՝ Վահան փութաց դնաց «Աստուծոյ տուն»ը

փառարանութիւն մատուցանելու: Հազիւ թէ լուրը դուրս ելած էր եւ ահա եկեղեցի վազեցին Դուինի ամէն դասակարգէ բնակիչները, նախարար ու ազատ, ոստանիկ ու ուսմիկ, այր ու կին, ծեր ու տղայ, մինչեւ իսկ առաջատի հարսերը, «որ իրենց ուրախութենէն պահ մը մոռցած էին հարսնութեան ամօթխածութիւնը»: Բազմութիւնն այնչափ մեծ էր որ շատերը լեցուեցան «զբսի սրահները, փողոցները եւ շրջակայ հրապարակաց ամէն կողմերը»: Անյագ խնդութեան եւ անսպառ ուրախութեան օր մըն էր անիկա «աստուածասէր բարեսէրներու եւ լաւահայեաց ողջախորհուրդներու մտքերուն համար, իսկ թախծալից սուգ եւ անմխիթար տրտմութիւն՝ խօթամիտներու եւ խարդախներու համար»: Առաջինները կ'ակնարկէն Ազգայնականներուն, վերջինները՝ անոնց ընդդիմադիրներուն: Եւ անշուշտ այդ պատճառով իսկ է որ, Կաթողիկոսը, Ս. Գրքէն պարագային յարմար ընթերցուածներ կատարել տալէ վերջ, յատուկ քարոզով մը յորդոր կարգաց սիրոյ եւ հաշտութեան, շափաւորութեան եւ անյիշաչարութեան: Այդ օրէն սկսած Վահան կ'ըլլար Արքայից արքային փոխանորդ, եւ հետեւաբար՝ ժողովրդին կենացը, ինչքին եւ բախտին բացարձակ տէր: Վահանի վեհանձնական ոգին ծանօթ էր ամենուն, բայց և այնպէս անպատշաճ էր որ Հայրապետս այդ պահուն ամենուն յիշեցնէր Քրիստոնէականներողամտութեան պատգամն ալ:

Վահանի մարդպանութեան շնորհիւ Պարս-

կական Հայաստան վայելեց խաղաղութեան եւ անդորրութեան շրջան մը, 485էն մինչեւ 505 թուականը (ըստ ոմանց մինչեւ 510): Իրեն յաջորդ նշանակուեցաւ կրտսերագոյն եղբայրը Վարդ, ինչ որ կը ցուցնէ թէ իր իշխանութենէն գոհ մնացած էին ազգն ալ, պետութիւնն ալ:

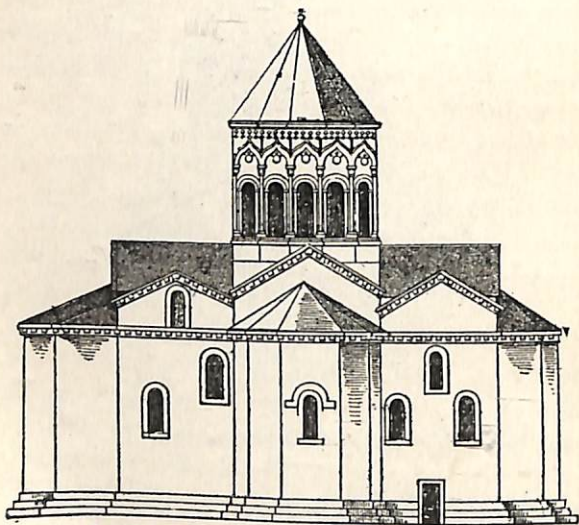
Այս է ուրուազիմ պատկերը այն հոյակապ կեանքին, որուն վրայ գոհարներու պէս ընդելուզուած են քաջութիւնն ու անձնուիրութիւնը, հայրենասիրութիւնն ու կրօնասիրութիւնը, իմաստութիւնն ու առաքինութիւնը:

Ներսէս Կամսարակաւ

Ս. Վարդանայ Մատուռը Խոյի Դաշտին մէջ

Էջմիածնի Կաթողիկէին հին ձեւը

Բ. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԶԿԵՐՏ

Յազկերտ Բ. Մեռաւ 457ին: Այս ինքնակալին անունով գտնուած է դրամ մը որուն վրայ կը կարդացուի հին պարսկական տառերով. — Մագոխսն քառի Եագոխէրտի (Որմզդապաշտ Թազաւորին Յազկերտի): Գլուխը կը կրէ թագ մը, ատամնաւոր պարիսպի ձեւով, որու մէջ տեղէն կը բարձրանայ մահիկ մը եւ բոլորակ մը, ի նշան լուսնոյ եւ արեւու: Դրամին հակառակ կողմը դրոշմուած է ատրուշան մը (կրակատուն): Պատկերին դիմագծութենէն դատելով՝ Յազկերտ կը նկարագրուի (Միքայէլ Փորթուզալի «Նշխիչի Քննադատութեան» մէջ) — յաղթ, անձնեայ, աչքերը եւ երեսը խոշոր, խոյաքիթ, պակասամօրուս:

Տեսնուած է նկար մը, հին ձեռագրի մը մէջ, ուր Յազկերտ Բ. կը բազմի աթոռի վրայ, ձեռքը սուրին դրած, գլուխը կապոյտ թագ: Հագած է կանաչ պատմուճան, եւ ոսկեհուս սեւ բեհեղէ անդրավարտիք (շալվար):

Յազկերտ բառին հայերէն թարգմանութիւնը պիտի ըլլար Աստուածակերտ:

Յազկերտ Բ.ի երէց որդին էր Պերոզ (Յի-
րուզ), բայց անկէ առաջ դահ նստաւ երկրորդ
որդին Որմիզդ, զոր աւելի կը սիրէր հայրը:
Պերոզ փախաւ, եւ Քուշաններու օգնութեամբ
միայն կրցաւ դալ տիրանալ իր ժառանգու-
թեան: Այս ներքին պայքարին պատճառով Պե-
րոզ կ'ուզէր ապահովել Հայոց օգնութիւնն ալ:
Քուշանները կը բնակէին Խորասանի կողմը,
մանաւանդ հիմակուան Պուխարա եւ Պալլի քա-
ղաքները: Շատ զօրաւոր էին Վարդանանց եւ
Վահանանց ատենները:

ԱՐՁԱԿՈՒՈՂ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Վարդանանց պատերազմէն վերջ (451ին)
նախարարները տարուեցան Տիզբոն, Պարսից
ձմեռնային մայրաքաղաքը, որ հիմակուան
Թիսֆոնն է (Ctesiphon), Պաղտատի հարաւա-
յին արեւելեան կողմը, 12 մղոնի չափ հեռու:
Արտաշատէն հեռաւորութիւնն է՝ 500 մղոնէ ա-
ւելի: Հայ եկեղեցականները, որ կապուած էին
ու ջորիներով կը ճամբորդէին՝ 80 օրէն հասան
հոն:

Դատապարտուելէ վերջ անոնք զրկուեցան
Վրկանիա, հիմակուան Մաղանտարանը, Կաս-
պից ծովուն հարաւային կողմը: Կրօնաւորները
հոն նահատակուեցան: Իսկ նախարարները
տարուեցան Նիւշապուհ (Նիւշափուր), Խորա-
սանի լեռնային գաւառին մէջ: Հոն արձակուե-
ցան իրենց շղթաներէն, եւ զրկուեցան աւելի

հեռուն, Հրեւ քաղաքը (Աֆղանիստանի Հերա-
թը), եւ մտան այն բանակին մէջ որ կ'երթար
Պալլի, Քուշանաց դէմ կուռելու: Այսպէս՝ Հայ
նախարարները ինն ու կէս տարի շղթաներու
տակ տարուբերուելէ վերջ՝ երկուք ու կէս տա-
րի ալ իբրեւ զինուոր ազատ ծառայութիւն կա-
տարեցին, իրենց բնիկ աշխարհէն 1200 մղոն
հեռու: Իրենց քաջագործութիւնը զարմանք
պատճառեց ամենուն:

Անոնք հայրենիք դարձան 463ին: Ըստ Ե-
ղիշէի 35 հոգի էին: Ահա անոնց անունները:

Սիւնեաց ազգէն՝

Բարդէն եւ Բակուր:

Արծրունեաց ազգէն՝

Ներշապուհ, Շաւասպ, Շնդին,
Մեհրուժան, Պարզեւ, Տաճատ:

Մամիկոնեան ազգէն՝

Համազասպեան, Համազասպ,
Արտաւազդ, Մուշեղ:

Կամսարական ազգէն՝

Արշաւիր, Թաթուլ, Վարձ,
Ներսէս, Աշոտ:

Ամատունեաց ազգէն՝

Վահան, Առանձար, Առնակ:

Գնունեաց ազգէն՝

Ատոմ:

Դիմաֆսեանց ազգէն՝

Թաթուլ, Սատոյ, եւ երկու ուրիշ
ընկերներ:

Անձեւացեաց ազգէն՝

Շմաւոն, Զուարէն, Առաւան :

Առաւելիկից ազգէն՝

Փապակ, Վարադզէն, Դատ :

Արծրունեաց տոհմէն՝

Ապրսամ :

Մանդակունեաց տոհմէն՝

Սահակ եւ Փարսման :

Տաշրացեաց ազգէն՝

Վրէն :

Ռափսունեան տունէն՝

Բարիկ եւ Յուխնան :

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց կողմէ Յունաց Թէոդոս կայսեր ուղղուած թղթին մէջ, հետեւեալ կարգով շարուած են նամակագիրները, — կաթողիկոսը, Եպիսկոպոսները, Հայ գորգերը, Մարգպանը (Վասակ), Արծրունեաց իշխանը, Սպարապետը, մեծամեծ նախարարք : Ասիկա կը ցուցնէ որ եկեղեցականներէն վերջ՝ Հայոց գորգերը կողմին կարեւորութեան կարգով, իշխաններէն աւելի վեր : Քրիստոնէական քարոզութեանց շնորհիւ ժողովրդական ոգիին աճումն էր որ բերած էր այդ արդիւնքը, ինչ որ հաճելի չէր շատ մը նախարարներու : Ատոնք կողմէին Պարսիկ միապետականութեան ուժովը բացարձակ տէր մնալ շինական եւ մշակ դասակարգին :

Միւսնոյն ատեն պէտք է յիշել որ Հայոց մէջ բուն զինուորութիւնը վերապահուած էր ազատ դասակարգին, նախարարական ցեղի մարդոց, որոնք «սեպուհ» տիտղոսը կը կրէին : Հասարակ ժողովուրդը հարկ մը վճարելով ազատ կը մնար պատերազմէ, բայց ի հարկին կը մասնակցէր, ուճիկ ստանալով : Թագաւորական շրջանին մէջ օտար ազգերէ ալ վարձկան զինուորներ կը բերուէին : Վարդանանց դարուն մէջ Հայ նախարարութեանց զինուորներուն ամբողջ թիւը կը հասնէր 90,000ի :

Այդ ժամանակուան Հայերը, առ հասարակ, ի բնէ կորովի մարդիկ էին, թէ՛ իբրեւ ազատասուն լեռնականներ, եւ թէ՛ իբրեւ պարզակեաց երկրագործներ : Ասկէ դատ անոնք քաջավարժ էին պատերազմի արուեստին ալ, եւ իրենց յատուկ սկզբունք մըն էր՝ նախ եւ առաջ սպաննել թշնամիին գլխաւորները :

Հայ բանակը կը բաղկանար երեք դասակարգէ : Ա. Սպառազէն, որ ձիաւորներ էին, Բ. Աղեղնաւոր, որ աղեղով կը կռուէին, եւ Գ. Բուն Հետեւակներ, որ կը կրէին վահան, սուր ու նիզակ : Սպառազէնները, ինչպէս եւ անոնց ձիերը, պաշտպանուած էին զրահով : Շատ նշանաւոր էին անոնք : Կը պատերազմէին սուրով ու նետով : Անոնց նետին վրայ կար շարժական սլաք մը, որ մարմինին մէջ կը մնար եւ վէրքը անբուժելի կ'ընէր : Մեծ համբաւ հանած էին նաեւ հայ աղեղնաւորները : Հռովմայեցիները կ'ըսէին թէ անոնք փախչելու ատեն «աւելի ա-

հարկու են», որովհետեւ կրնային ետեւի կողմէն ալ արձակել իրենց նետերը եւ ուղիղ նշանառութեամբ զարնել:

Նզիշէի վկայութենէն յայտնի է որ Վարդանանց պատերազմին ատեն շատ մը կիներ ալ գլուխին պատերազմական սաղաւարտ կրեցին, մէջքերնին սուր կապեցին, եւ ձեռքերնին վահան առին: Դժբախտաբար Վահանի ատեն շատ մը նախարարներ մեռած կամ իրաւագուրկ եղած էին, եւ զգալապէս պահած էր ազատասէր պատերազմիկներուն թիւը: Նախարարական տուներէն ոմանք վատասերած կամ յուսահատած ըլլալով՝ անտարբեր մնացին Վահանի կոչերուն: Այդ տուներն էին՝ Արծրունեաց «երեւելի եւ ականաւոր ազգ»ը, Անձեւացեաց եւ Մուկաց զաւառին ազգերը, Ռչտունեաց ազատորեարը:

ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նախարար կը կոչուէին այն ցեղապետները որ իրենց սեփական զաւառներն ունէին եւ անոնց վրայ կ'իշխէին անկախարար: Նախարարներն ալ, իրենց կարգին, հպատակ էին թագաւորին, անոր կը վճարէին հարկ, եւ պատերազմի ատեն անոր կ'օգնէին հեծելազօրքով:

Նախարարը հին պարսկերէնի մէջ կ'ըսուի սադրայ, կապրար (թագաւոր) բռնէն:

Նախարարները երկու աստիճան էին, աւագ եւ կրտսեր: Արքունի հանդէսներու եւ ճաշերու ատեն իւրաքանչիւր նախարար ունէր իր որոշ տեղը, իր աւագութեան եւ ազնուականութեան

համեմատ, եւ թեկ կ'իյնար բարձի վրայ: Այս իրաւունքը մեծ շնորհ մըն էր թագաւորներէ տրուած: Նախարարները խիստ նախանձախընդիր էին իրենց տրուած կարգը պահելու, եւ ատոր համար շատ անգամ կռիւներ ալ կը մղէին իրարու դէմ, նոյն իսկ թագաւորին դէմ: Սիւնեաց իշխան Անդովի որ նախարարներու մէջ միշտ առաջնակարգ էր՝ Շապուհ թագաւորի կարգադրութեամբ սեղանին վրայ առաջնորդուեցաւ 14րդ տեղը: Անդովի շարաշար վիրաւորուեցաւ եւ ամենեւին ձեռք չզսցուց կերակուրին: Հայրենիք վերադարձին՝ այդ անարգանքին վրէժը լուծելու համար ապստամբեցաւ, Յունաց կողմը բռնեց եւ պարսկական սահմաններէն ներս արշաւեց: Մինչեւ իսկ գնաց, մտաւ Տիզրոն, եւ աւարեց արքունի սպարանքը:

Այս Անդովի թոռն էր Վասակ, ուրացեալը, եւ աղջիկն էր նշանաւորն Փառանձեմ, Գնէլի կինը, զոր իւրացուց Արշակ Բ. թագաւոր:

Նախարարներու կարգը կամ բարձր կը հաստատուէր թագաւորէն, հայ կամ օտար: Տրդատի օրով կային նախարարական 400 բարձեր: Կ'աւանդուի որ մեծ ու պղտիկ հայ նախարարութեանց թիւը կը հասնէր 900ի: Ազգային թագաւորութեան անկումէն վերջն ալ շարունակուեցան կարգերը: Գտնուած է պատճէնը վաւերաթղթի մը, Գահնամակ կամ Գահնեմակ անուն, որուն վրայ նշանակուած են 70 նախարարական տուներու անունները: Այդ պատճէնը Ս. Սահակ Պարթեւ բերած է Տիզրոնէն, ուր

նա դացած էր, ներկայանալու Վուսթ թագաւորին: Պատճէնը մագաղաթէ թերթ մըն է, Մեսրոպեան տառերով գրուած:

Յանկը կը սկսի այսպէս

Առաջին իշխանն եւ մաղխագն

Ա. Սիւնեաց տէր

Բ. Ասպետն

Գ. Արծրունեաց տէր

Դ. Մամիկոնեից տէր

Ե. Շահապն Ծովագ տէր

Զ. Մոկաց տէր

Եւն. եւն.:

ՄԱԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՕՆԸ

Դենիմագդեզը, այսինքն Մագդէական դէնը (կրօնքը) հիմնուած էր Քրիստոսէ իբր 1000 տարի առաջ, Զարաղուշտրայի (Զրաղաշտի) ձեռքով: Նա քարոզեց մէկ աստուծոյ վարդապետութիւնը, Հնդկական բաղմաստուածութեան տեղ: Այդ մէկ աստուածն էր Ահուրա — Մագդա, որ Սասանեանց ատեն ըսուեցաւ Հօրմիզդ, յետոյ՝ Հիւրմիզդ. (ըստ Հայկականին՝ Արամագդ): Զրաղաշտի յաջորդները երկուքի բաժնեցին արարչութիւնը, եւ մէջ բերին երկարմատեան դրութիւնը, որ կը ճանչնայ երկու ոյժ, Բարի եւ Չար: Ահուրամագդա եւ բոլոր արդարները կը կուռին Չարին դէմ, որ է ԱնկրօՄանեուշ կամ Ահրիման:

Զրաղաշտի օրէնքը գրուած էր 1200 հորթի

կաշիի վրայ: Աղեքսանդր Մակեդոնացիի յաղթութենէն վերջ՝ Պարթեւներու հելլենամէտ աղեցութեան ներքեւ ինկած էր Զրաղաշտականութիւնը: Արտաշիւր Սասանեան վերահաստատեց զայն 550 տարի վերջ, եւ հաւաքել տուաւ Աւեստայի (Զրաղաշտական սուրբ գրոց) մեծ մասը, որոնք աղօթքներ են: Արարներու մուտքէն վերջ, երբ Պարսիկները ազգովին իսլամացան՝ Աւեստայի գրուածքներու շատը նորէն լիճացաւ: Զրաղաշտականութիւնը կը պարունակէր բարոյական ընտիր սկզբունքներ, բայց վերջէն ենթարկուեցաւ զեղծումներու, որոնք բաց կոշտ աւելորդապաշտութիւններ եւ անբարոյ սովորութիւններ: Ահուրա Մագդայի այլեւայլ յատկութիւններն ալ եղան մէյմէկ հրեշտակներ կամ աստուածութիւններ, որով բազմացաւ պաշտելի էակներու թիւը:

Վարդանանց պատերազմէն առաջ երբ նախարարները ուրացութեամբ հայրենիք դարձան՝ սահմանազլխին վրայ Հայերը իրենց կը հարցնէին, — «Որչա՞փ ատենէ պիտի կրնաք սովորիլ ձեր աստուածներուն անունները...»:

Հայերուն համար՝ Զրաղաշտականութեան ամենէն խորշելի օրէնքներէն մէկն էր մերձաւորներու ամուսնութիւնը: Ոչ մէկ սահման չէր մնացած այդ մասին:

Յագիկերտ Բ. տեսնելով որ իրեն ներկայացող Հայ նախարարները կը մերժէին Զրաղաշտութիւնը՝ այսպէս ըսած էր անոնց: — «Ես երդում ըրած եմ յանուն մեծ աստուծոյն, արե-

գական, որ իր ճառագայթներով բոլոր տիեզերքը կը լուսաւորէ եւ որ իր ջերմութեամբ բոլոր արարածները կը վերակենդանացնէ, որ եթէ վաղն առաւօտ, այդ սքանչելի լոյսը ծագելուն պէս, դուք ամէն մէկդ ինծի հետ անոր առջեւ ծունկի չը դաք, եւ դնա իրբեւ աստուած չը դաւանիք՝ ձեր դիտուն ամէն տեսակ չարչարանք ու նեղութիւն պիտի թափեմ, մինչեւ որ կատարէք իմ հրամանս»:

Պահանջուած այդ խոստովանութիւնը հետեւեալ աղօթքն էր, զոր մինչեւ հիմա Փարսիները կ'արտասանեն առտուն, կէսօրին եւ իրիկունը:

Կ'երկրպագեմք պերնապայծառ եւ փայծալի Արեգական, կ'երկրպագեմք լայնածաւալ դաշտերու աստուծուն՝ նշմարտաւէր եւ իմաստուն Միհրի, որ հագար ականջ ունի, բիր պչեր, բարեկազմ է եւ գերագոյ, ամենադէտ, հօօր, անփուն եւ միշտ հսկող: Կ'երկրպագեմք համայն աշխարհներու տիրոջ, Միհր աստուծոյ, որ Ահուրամագդա պայծառ ստեղծեց քան բոլոր երկնային եագտաները (պաշտելիները): Մեզ գորավիզն ըլլան Միհր եւ Ահուրա»:

Զրադաշտական Պարսիկները հիմա կը կոչուին Փարսի, եւ հազիւ 10,000 հոգի են Պարսկաստանի մէջ: Արարներու մուտքէն վերջ Հընդկաստան վախճող Պարսիկներու յաջորդները հիմա կը հասնին 85,000ի, որ կը բնակին Կիւճէրաթի շրջանակին մէջ եւ կը հետեւին մագդականութեան:

ԱՐԻՆԵՐԸ

Հին Պարսիկներու համեմատ՝ Արեւելքի ազգերը կը պատկանին երկու տարբեր խումբերուն, Արիֆ եւ Անարիֆ, կամ Երան ու Աներան: Հիմակուան ձեւով անոնք կը կոչուին Իրան ու Թուրան: Առաջինին կը պատկանին Պարսիկներն ու իրենց ցեղակիցները, վերջիններուն՝ Հոնները, Սկիւթացիները, Քուշանները, այսինքն Ոքսոս գետէն անդին գտնուող ցեղերը:

ՀԵՓԹԱՂՆԵՐ

Քրիստոսէ 120 տարի առաջ Չինաստանցի Եու Չի կոչուած ցեղը Բակտրիա արշաւեց, եւ հոն տեղաւորուեցաւ: Անկէ մէկ ու կէս դար վերջ՝ իրենց ցեղապետներէն Քուէ-Շանկ նուաճեց բոլոր միւս ցեղերը եւ Հոտմայեցիք զանոնք ճանչցան Քուշան անունով: Քուշանները տկարացան եւ անոնց տեղը բռնեցին Եէթաները, այսինքն Հեփթաղները:

Հեփթաղները որ Քուշան ալ կ'ըսուին, կը բնակէին Պուխարայի եւ Պալսի կողմերը, Խորասանէն անդին, դէպի Արեւելք: Անոնք շատ զօրացան հինգերորդ դարու սկիզբները, եւ 150 տարի, գրեթէ շարունակ արշաւանքներ կ'ընէին Պարսկաստանի վրայ: Պարսիկները եւ Արաբացիները զանոնք կը կոչեն Հիթալ կամ Հէյթալ (որ Պուխարացուց լեզուով կը նշանակէ հուժկու մարդ): Եղիշէի սլաոմութեան մէջ անոնց հայրենիքը կը յիշատակուի իբրեւ «Երկիրն Իտա-

ղական» ինչպէս եւ «աշխարհն Գուշանաց» : Հայ պատմիչները տեղ տեղ «Թուրք» անունն ալ տուած են այդ ցեղին : Յոյն պատմադիրներ Հեփթաղները կը յիշատակեն «սպիտակ Հոնք» անունով ալ :

Գուշանները կամ Հեփթաղները տարբեր են Հոներէն որ Ատտիղասի — «Աստուծոյ պատուհասին» — առաջնորդութեամբ արշաւեցին Եւրոպա, ծանր տուրքեր դրին Բիւզանդական կայսրութեան վրայ, եւ պիտի հասնէին մինչեւ Ադրանտեան Ովկիանոս, եթէ չյաղթուէին Շալոնի առջեւ, Ֆրանսայի Շամբայն դաւառին մէջ (451ին) :

Հոները վայրենի էին եւ վրանարնակ . դէմքով թուխ եւ տեսքով դաժան : Հեփթաղները՝ հողադործ էին եւ քիչ շատ քաղաքակրթուած, դէմքերնին աւելի վայելուչ էր եւ բաւական ճերմակ : Պերոզ թագաւորը ասոնցմէ գերի բռնուած էր պատերազմի մը մէջ, եւ փրկուած էր ուխտելով որ անգամ մըն ալ անոնց սահմանէն անդին չպիտի անցնի : Այդ սահմանը որոշուեցաւ ձողացանկով մը : Չորս տարի վերջ Պերոզ նորէն յարձակեցաւ անոնց վրայ, բայց որպէս զի ուխտին դէմ դրժած չըլլայ՝ իր բանակին առջեւէն քշեց փրկերու բազմութիւն մը՝ որոնք խորտակեցին ձողացանկը : Պերոզ անպատիժ չմնաց : Հեփթաղներու ձեռքով լարուած որոգայթի մը մէջ բռնուեցաւ եւ սպաննուեցաւ :

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՅԵՂԸ

Որբենացիի պատմութեան համեմատ Մամիկոնեան ցեղին նախահայրն էր Մամգուն անունով ազնուական մը ձենաց աշխարհէն, որ ընտանիքով Պարսից Արտաշէս թագաւորին քով ապաստանած եւ անոր խորհրդով Հայաստան փոխադրուած էր Մեծն Տրդատի ժամանակ :

Տրդատ սիրով ընդունեց Մամգունը, եւ ժամանակ մը վերջ անոր տուաւ Տուրուբերան նահանգի Տարօն դաւառը :

Տարօն կը պատկանէր Սլկունի ցեղին մարդոց, որ Հայաստանի ամենահին բնիկներէն էին, Ուրարդեան կամ Խալդեան թագաւորներու ժամանակակից : Երբ Հայաստանի հիւսիսային լեռնականները Տրդատի Հոռոմ ճամբորդութենէն օգտուելով եւ Պարսից թագաւոր Շապուհ Ա.էն քաջալերուելով ապստամբեցան՝ Սլկունիները անոնց օրինակին հետեւելով ոտքի ելան եւ սպաննեցին Օտայ Ամատունի նախարարը, որ սնուցողն էր Տրդատի քրոջ, Խոսրովիդուխտի :

Տրդատ Հայաստան վերադարձին խոստացաւ Տարօնի երկիրը տալ այն իշխանին որ նուաճէր ապստամբ Սլկունիները : Մամգուն ստանձնեց այդ գործը եւ սպաննեց անոնց նահապետ Սղուկը : Այդ թուականէն սկսած՝ Տարօն եղաւ Մամիկոնեան ցեղին սեփականութիւնն ու բնակավայրը, թէեւ յաջորդ դարերու մէջ երբեմն կը յիշուին Բազրատունիներ եւ Արծրունիներ ալ, իբրեւ Տարօնի իշխաններ : Փաւստոս Բու-

զանդի վկայութեամբ Տայքի լեռնային նահանգն ալ սեփականութիւն եղած էր Մամիկոնեաններուն ուր կը քաշուէին անոնք մեծ վտանգներու ատեն, ինչպէս ըրին իրենց հակառակորդ Տիրան թագաւորի օրով:

Գլահայ վանքը, ինչպէս եւ հեթանոսական շրջանի Աշտիշատը կը գտնուին Տարօնի մէջ:

Հայոց սպարապետութիւնը դարերով մնաց Մամիկոնեան ցեղին մէջ, որ կը կոչուէր նաեւ ազգ սպարապետութեան: Անոնք իրենց խելքովն ու քաջութեամբը ա'յնքան փայլեցան որ նոյն խակ թագաւորներու նախանձը զրգոեցին իրենց վրայ: Ատոր համար է, կ'ըսուի, որ Վարազդատ թագաւոր (374-378) սպաննել տուաւ Մուշեղ Մամիկոնեանը: Բուզանդի վկայութեան համեմատ, Մուշեղի եղբայրը Մանուէլ, որ պարսկական բանակին մէջ Քուշաններու ղէմ զարմանալի քաջութեամբ կոուած էր, իր պատգամաւորին միջոցով այսպէս ըսած է Վարազդատին. —

«Մենք ձեզի ծառայ եղած չենք երբեք, հապա եղած ենք ձեզի ընկեր, նոյն խակ ձեզ մէ աւելի բարձր. զի մեր նախնիքը ձեռնաց աշխարհին վրայ թագաւորած էին, եւ իրենց եղբայրներուն միջեւ ծագած խռովութեան պատճառով հոս եկած էին, խաղաղ այրելու համար: Առաջին Արշակունի թագաւորները զիտէին թէ մենք ո'վ ենք, եւ ո'ւսկից եկած ենք, բայց դուն չես զիտեր, որովհետեւ Արշակունի չես:

«Մեր ցեղին Արշակունիներու մատուցած

ծառայութիւնը դուք փոխարինեցիք՝ կոտորելով մնացորդները անոնց որ ձեր նախնիքներուն համար կեանքերնին զոհած էին պատերազմներու մէջ: . . . Հիմա ալ դուն խնջոյքի մէջ խեղդեցիր իմ քաջարի եղբայրս Մուշեղը, որ իր մանուկ հասակէն իր կեանքը մաշեցուց ձեզի համար, որ ձեր թշնամիները ջարդեց ու հալածեց, եւ զոր իր թշնամիները չէին կրցած սպաննել»:

Բուզանդ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս երկու հակառակորդներուն հանդիպումը պատերազմի դաշտին վրայ. — «Երբ Վարազդատ թագաւոր աչքը վեր վերցուց ու տեսաւ Մանուէլին դալը, երբ տեսաւ անոր բարձրահասակ ու շքեղ մարմինը, յոտից ցղլուխ երկաթէ ամրակուռ զրահով ծածկուած, երբ տեսաւ անոր հաստմետ անձը հզօր երիվարին վրայ սպառազինեալ ու անշարժ, պահ մը այնպէս կարծեց թէ աչքին առջեւ կը տեսնէր բարձր ու անմատչելի լեռ մը . . .»:

Արդէն հանրածանօթ է Մեծն Վարդանի եղական քաջութիւնը: Միհրներսէս հազարապետ Տիրգրոնի մէջ Հայ քահանաները յանդիմանելով կ'ըսէր անոնց. — «Դուք ձեր կախարդութեամբ կորուսիք Վարդանի պէս քաջ մէկը, որ այնչափ օգտակար էր Արեւաց Տիրոջ, եւ որուն Արեւաց աշխարհին մէջ կատարած դործերը կը յիշեն մեր շատ մը զօրազուլները . . . : Մեր Աստուածաման տէրն (թագաւորն) անգամ իր աչքովը տեսած էր անոր քաջասրտութիւնը ի Մար-

վրտոտ* : Արեւաց աշխարհին մէջ քիչ մարդիկ կան որ կրնան ըստ արժանւոյն գովել այդ մարդը եւ անոր զործերը» :

Թօրթուսի բերդը Տայֆ նահանգին մէջ

Վարդանի մասին նոյն ինքն Յագկերտ Բ. ըսած է Վասակին, ըստ Եղիշէի :— «Եթէ (Յունաց) կայսրը կամ Հոնաց թագաւորը ուզէին բռնի ձեռքէս խլել Վարդանը՝ Արեւաց ամբողջ ուժով պիտի կռուէի, եւ հանգիստ չպիտի տայի մինչեւ որ անիկա ետ ստանայի» :

* Մարվրտոտ կը համապատասխանէ հիմակուան Մէրվի շրջանակին, որ կը գտնուի Կեղրոնական Ասիայի Ռուս տիրապետութեան ներքեւ : Հերաթէն հեռաւորութիւնն է 200 մղոն : Բնակիչները կը պատկանին Թէքթեթիւրքմէն ցեղին, հին Բուշմաններու յաջորդները :

Յոյժ զարմանալի, եւ յատուկ ուսումնասիրութեան արժանի իրողութիւն մըն է որ Մամիկոնեան ցեղը, Արեւելքի խորերէն եկած, այնչափ կարճ ժամանակի մէջ կ'ընտելանայ եւ կը նոյնանայ Քրիստոնեայ Հայութեան հետ, կը զբաւէ զինուորական փառաւոր դիրք մը Հայ աշխարհին մէջ, կ'առաջնորդէ յառաջդիմական եւ ազատական շարժումներու, եւ անձնուէր աստիանը կը դառնայ Հայ եկեղեցւոյն :

Ահա վկայութիւն մըն ալ Բուզանդէն, որ թէեւ կրնայ այդ սլատմիչին յատուկ չափազանցեալ ոճով երանգաւորուած ըլլալ, բայց եւ այնպէս կը պարունակէ շատ մը ճշմարտութիւններ :

«... Ատկէ վերջ հիւանդանալով մահուան անկողինը պառկեցաւ Մանուէլ սպարապետը, եւ իր որդին Արտաշիրը կանչելով անոր յանձնեց իր տէրութիւնը եւ սպարապետութիւնը, եւ այս յորդորը տուաւ անոր : Հնագանդ հպատակ եւ հաւատարիմ կաց Արշակ (Գ.) քագաւորին, Հայոց աշխարհին համար կռուէ՛ ու անձդ գոհէ, ինչպէս որ քու քաջ նախնիքներդ մեռան այս աշխարհին համար, որովհետեւ Աստուծոյ առջեւ ատիկա մեծ եւ ընդունելի պարտականութիւն է, եւ այդպէս ընդունեք ձեռքէ չքողուր Աստուած : Այս կերպով դուք այս աշխարհիս մէջ փառաւոր անուն կը քողուք, եւ երկնից մէջ իբրեւ արդար կը ներկայանաք : Ամենեւին մի՛ վախճաք մահէն, ձեզմէ հեռացուցէք նենգութիւնը, պղծութիւնը եւ չարութիւնը . քաջաբար մեռէք աստուածապաշտ աշխարհին համար,

վասն զի այն մահը Աստուծոյ համար է, եւ անոր եկեղեցիներուն, անոր ուխտին, եւ այս երկրի բնիկ տէր Արշակունիներուն համար է: Այս խորատը տալէ վերջ՝ Մանուէլ, իր անձին օրինակը ցոյց տալու համար բոլոր մեծամեծներուն առջեւ մերկացաւ հագուստներէն, եւ ամէնքը տեսան որ իր մարմնոյն վրայ չէր մնացած արծաթ դրամէ աւելի մեծ մաս մը, որ վերաւորուած չըլլար պատերազմի մէջ: Ու ատկէ վերջ՝ Մանուէլ հառաչածայն կ'ափսոսար որ իրեն չէ վիճակուած պատերազմի դաշտին վրայ մեռնիլ հայրենիքին ու եկեղեցիին համար:

Գիտենք որ Վարդանի մարմինն ալ զարգարուած էր քառասուն սպիներով, ուղմադաշտի վրայ ստացուած վէրքերու նշանները:

Կ'արժէ մէջ բերել Փարպեցիի հետեւեալ տողերն ալ, Մամիկոնեաններու մասին:

«Որովհետեւ ամէնքը գիտէին թէ առանց այդ ցեղին առաջնորդութեան ոչ մէկ դործ գըլուխ ելած էր Հայոց աշխարհին մէջ: ... Եւ ժամանակին այնպիսի անպիտան իշխանները (ուրացողները) կը տեսնէին Մամիկոնեան նահատակ ցեղի զաւակներուն օրէցօր աճումը եւ յառաջացումը, որոնց վրայ իրենք (Մամիկոնեանները) կը վստահանային ոչ թէ իրրեւ մարդկային ճիւղեր հապա վերին խնամակալութեան պարզեւները, իրենց նախնեաց սուրբ արեան բարեխօսութեամբը շնորհուած: ... Եւ անոնք թէեւ նախանձոտութեան պատճառով արհամարհուած՝ բայց լաւագոյն էին, եւ լաւագոյն

կ'երեւային ամէն բանի մէջ, խելքով նշանաւոր, մտացի, իմաստնազիւտ, նետաձգութեան մէջ ուղիղ նշան առնող եւ զարնող, որսի մէջ թեթեւաշարժ եւ նախասպան, երկու ձեռքէ յաջողակ, եւ ամէն մասամբ ուղղակի եւ շնորհալի»:

Այս ցեղին վերջին ներկայացուցիչն էր Գրիգոր Մամիկոնեան որ բանտարկուած էր Արաբ զօրավար Բուղայի ատեն Ժ. դարու սկիզբները: Գրիգոր փախաւ բանտէ, ու մեռաւ Բագրեւանդի կողմերը:

Մամիկոնեաններ կը յիշուին Բարսեղ կաթողիկոսի օրովն ալ, ԺԱ. դարու վերջերը: Կիրակոս Պատմիչ կը պատմէ թէ երբ Հեթում թագաւոր 1253ին Կիլիկիայէն Թաթարաց խանին այցելութեան կ'երթար՝ Հայաստանէն անցնելու ատեն կ'իջեւանի Վարդենիս դիւղը, Քուրդ անունով հայքերխտոնեայ իշխանի մը տունը, որուն որդիներն էին Վաչէ եւ Հասան, եւ կիներ՝ Խորիչահ, Մարգարան Մամիկոնեանի աղջիկը, եւ Ասլան սէկի եւ Գրիգորի զոյրը:

Հայ իշխաններու ծախքով Երուսաղէմի մէջ շինուած՝ եօթանասուն վանքերէն չորսը Մամիկոնեաններու յիշատակներ էին: Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ որ Մամիկոնեանները հինգ դրիւ արծաթով գնեցին «զգուռն արեւմտեան սրբոյն Մովսիսայ (եկեղեցւոյն Կ. Պոլսոյ) ի Յուստինիանոսէ, յիշատակ Հայոց»:

Հայաստանի մէջ հիմա կայ Քուրդ ցեղ մը, Մամիկոնցու անունով:

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հետեւեալ դէպքը կը պարզէ երկու գեղեցիկ երեւոյթներ, մին՝ Կամսարականներու հաւատարմութիւնը իրենց ազգական Մամիկոնեան տան, եւ միւսը՝ բարոյական մաքուր միջոցորտը, որուն մէջ սնած մեծցած էին այդ կորիւնները:

Դուինի յանկարծական պաշարումին առեն փախուստ տուած էին Վահանեանները: (Կաթողիկոսը, Յովհան Մանգակունին ալ անոնց հետ միասին էր, եւ սրընթաց ձիավարութեան առեն իյնալով՝ հազիւ փրկուեցաւ մահէ կամ կալանաւորումէ): Պարսիկ հրամանատարը, Հազարաւուխտ, որ մինչեւ Տայոց աշխարհ հետապնդեց զանոնք՝ իր նպատակին չը հասաւ, բայց Շաղգոմբ գաւառին մէջ, Յունաց սահմանագլխին վրայ, ձերբակալեց Կամսարական եղբայրներուն կիները, եւ հրամայեց զանոնք «պահել սրբութեամբ եւ ամենայն զգուշութեամբ, ըստ օրինայն Գրիստոնէից»: Յաջորդ Պարսիկ հրամանատարը, Շապուհ, յորդոր զըրկեց Կամսարականներուն որ գոնէ իրենց կիներուն փրկութեանը համար հեռանան Վահանէն: Անոնք մերժեցին, ու այսպէս պատասխանեցին: «Մենք ալ կրնայինք զձեզ խաբել ինչպէս հացկատակները կ'ընեն ձեզի. կապի՞՞ մը մոխիր առնել եւ մեր աղախիններէն մէկուն տալ որ ուզածին պէս աղտոտէ անիկա: Գալով մեր կիներուն՝ մենք կը հաւատանք որ մեր գործը հա-

ճելի է Աստուծոյ, եւ նա մեզ պիտի փրկէ նեղութենէ եւ մեր կիները ամենայն սրբութեամբ պահելով մեզի պիտի դարձնէ»: »

Միւս կողմէ՝ ձերբակալուած Կամսարական տիկիները այսպէս կ'ըսէին. Պարսիկ պաշտօնատարին: «Եթէ կուզէք որ մեր այրերը հնազանդին՝ զանոնք ապահովուցեցէք միայն թէ զմեզ անհանգիստ ընող չկայ: Քանզի ինչպէս բոլոր Հայերը գիտեն, եւ ձեր մօտ գտնուող Հայերն ալ կը վկայեն, անոնք մեզմէ զատ կին չեն ճանչնար: Բայց եթէ մեր վրայ ուրիշ բան լսեն, նախատինքէ եւ ամօթահարութենէ մղուելով — չըսենք մեզքը եւ աղտեղութիւնը մեր կըրօնքին համեմատ — անոնք աւելի եւս յանձնառու պիտի ըլլան մեռնելու»: »

Արդէն Շապուհ ալ գիտէր անոնց ամբողջութիւնը իրենց կրօնական եւ բարոյական ըմբռնումներուն մէջ, եւ կրկնեց իր նախորդին հրամանները թէ անոնք «սրբութեամբ պահուին»:

Խորենացիի վկայութեան համեմատ՝ Կամսարականները կը սերին Պարթեւաց Արտաշէս թագաւորի եղբայր Կարեմի Պախլաէն, ինչպէս որ Գրիգոր Լուսաւորիչ ալ կը սերի անոր միւս եղբայր Սուրէմի Պախլաէն:

Արտաշէր Սասունեան, Պարսից գահուն տիրելուն պէս՝ սրէ անցնել տուաւ Կարենի Պահլաւցեղը: Կոտորածէն ազատ մնաց մանչ մը միայն, զոր փախցուցին Քուշանաց երկիրը: Այս մանչը կոչուեցաւ Պերոգամատ, ու եղաւ նախահայրը Կամսարականներուն: Իր առաջին որդին Մամ-

գոնի պէս ընտանեօք Հայաստան ապաստանեցաւ Տրդատի ժամանակ :

Նա կոչուած էր Կամսար (Քէմ—սէր, պապասաւոր գլուխ), որովհետեւ պատերազմի մէջ անոր գլխուն վերի ոսկորէն մաս մը սակրով (տապարով) զարնուած ինկած էր, ու թէեւ դեղով վէրքը բուժուած՝ դանկին բոլորակութիւնը չէր մնացած : Լուսաւորիչ մկրտեց Կամսարը եւ անոր ընտանիքին անդամները : Տրդատ, որուն ազգականն ու մտերիմն էր Կամսար, անոր շնորհեց Արտաշէսի մեծ դաստակերտը (Դրասխանակերտ), եւ Շիրակ գաւառը : Կամսարի մահուան վրայ՝ Տրդատ անոր որդւոյն Արշաւիրի շնորհեց նախարարական տիտղոս եւ իշխանութիւն, եւ Երուանդաշատի գաւառը, որ վերջէն կոչուեցաւ Արշարունիք : Այս պատճառով այդ ցեղին կը տրուին երկու անուններն ալ, թէ՛ Կամսարական եւ թէ՛ Արշարունիք :

Արշակ Բ. թագաւոր՝ ուրիշ խել մը նախաբարական տուներու հետ ջարդել տուաւ Կամսարականներն ալ :

Ասոնց մէջէն ազատ մնացին Սպանդարատ եւ իր ընտանիքը, որոնք փախան Յունաց կողմը : Յետոյ Սպանդարատ միացաւ Պապ թագաւորի բանակին, եւ մեծ քաջութիւն գործեց Ձերբաւ դաշտի պատերազմին մէջ : Ատոր վրայ Սպանդարատ վերահաստատուեցաւ իր Շիրակի եւ Արշարունեաց տանուտիրութեան մէջ : Պարսից Արտաշէր թագաւորը մեր Սոսրով Գ.ին հետ միասին Տիրդոն տարաւ Կամսարական պա-

յազատները՝ եւ յարքունիս դրաւեց անոնց կալուածները : Ժամանակ մը վերջ Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ Կամսարականները վերստացան իրենց սեփական երկիրները, բայց չկրցան տիրանալ իրենց նախարարական գահին, այլ թողուեցան խոնարհագոյն կարգի մը վրայ :

Կամսարականներէն մեծ մարդիկ փայլեցան զինուորական եւ քաղաքական ասպարէզներու վրայ : Տիրան թագաւորի օրով՝ Արշաւիր Կամսարական կը նկատուէր երկրին ամենէն մեծ ու ամենէն քաջ անձնաւորութիւնը : Վերջը եկաւ Սպանդարատ, եւ անկէ վերջը Գաղաւոն, անոր որդին, որ իր քաջագործութիւններով երկիւղ պատճառեց եւ Տիրդոն տարուեցաւ : Նշանաւոր են նոյնպէս՝ Արշաւիր Կամսարական, (Մեծն Վարդանի փեսան), եւ անոր որդիները Ներսէս, Հրահատ եւ Սահակ :

Պատմութեան մէջ նշանաւոր վերջին Կամսարականն էր Տղայ Վասիլ իշխան, ձեռնասուն եւ յաջորդ Մեծ Վասիլի : Վարդան վարդապետի վկայութեան համեմատ սա էր «յազգէ Կամսարական, զի տուն Վասիլին էր յայնժամ հաւաքարան թագաւորադանց եւ ազատաց Հայոց, եւ աթոռ հայրապետաց» : Մեծն Վասիլ, որ կը կոչուի նաեւ Գող Վասիլ, ժամանակակից եւ զինակից էր Կիլիկիոյ Թորոս Ա.ին (1100—1123), եւ կը տիրէր Եփրատացւոց աշխարհին : Իր ձեռքն էին Քեսուն, Մարաշ, Թլպաշար, Ռապան, Կուռիս եւ Ռափանտըն : Բարսեղ Ա. եւ Գրիգոր

Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսներն այդ կողմերը հաստատուած էին առժամապէս :

Տղայ Վասիլ չկրցաւ այդ դեղեցիկ երկիրը պաշտպանել իր դրացիներուն, — Եղեսիոյ եւ Անտիոքի Լատին իշխանութիւններուն դէմ, որոնք միշտ աչք տնկած էին անոր վրայ :

Կամսարականները Երուսաղէմի մէջ շինել տուած էին վանք մը, Գրիգոր Լուսաւորչի անունով :

ՎԱՀԱՆԻ ԾՆՅՈՂԻԲԸ

Աւարայրի մեծ պատերազմէն առաջ՝ Ատոմ Գնունի ղրկուած էր Կ. Պոլիս, կայսերական օգնութիւն խնդրելու համար : Իսկ Հմայեակ Մամիկոնեան՝ Վահան Ամատունիի եւ Մերութան Արծրունիի հետ անցած էր արեւմուտք, ղիմելու համար Յունական բաժնի Հայերուն, ինչպէս՝ Անգեղտան, Ծոփաց, Հաչտենից, Եկեղեաց եւ Աղձնեաց իշխաններուն : Մինչեւ իր վերադարձն արդէն պատերազմը վերջացած ըլլալուն՝ Հմայեակ ամրացաւ Տայոց լեռնային գաւառին մէջ (հիմակուան Թօրթումը, Օլթին եւ Արդուինը), ուր խմբուած էին շատ մը փախըստականներ ալ, «նախարարք եւ սեպուհք, ոստանիկք եւ ռամիկք» : Ատորոմիզդ անոնց դէմ ղրկեց զունդ մը, Պարսից եւ Սիւնեաց ընտիր զօրքերէն : Հայերը, որ ամուր գիրք մը բռնած էին Պարխար լեռանց վրայ, Որջնահղ զիւղին մօտերը, յանկարծ վար թափեցան ու մեծ ջարդով

ցրուեցին թշնամին : Միայն թէ Հմայեակ Մամիկոնեան, «յանխնայ քաջութեամբ» պատերազմելով նահատակ ինկաւ այդ կռիւին մէջ :

Ամուսնոյն մահէն վերջ՝ Չուիկ տիկին իր զաւակներէն երեքին հետ կը բնակէր՝ զրոջը Վռամանուշի մօտ, որ Վրաց Աշուշա իշխանին

Աշուշա Բոեշլը

կինն էր : Այդ զաւակներն էին՝ Վահան, Վասակ եւ Արտաշէս : Չորրորդ զաւակը, Վարդ, շատ մատաղահաս ըլլալուն՝ դայեակներու ձեռքն էր Տայոց աշխարհին մէջ : Չուիկ տիկնոջ յանձնուած էին ուրիշ երկու պատանեակներ ալ, Ներսէս եւ Հրահատ Կամսարականները, իր տագերոջ (Մեծն Վարդանի) աղջկան զաւակները :

Չուիկ տիկին Արծրունեաց տոհմէն էր : Դազար Փարպեցի զնա կը ծանօթացնէ մեզի՝

իրբեւ «Կին անուանի, եւ առաւելեալ ամենայն լաւ եւ մտաւոր մասամբք յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհի»: Ըսել է թէ Չուլիկ տիկին իր ժամանակի հայուհիներուն մէջ անաշնակարգ զիրք ունէր հմտութեամբ եւ իմաստութեամբ:

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻ

Վահան Մամիկոնեանի հօրեղբոր ազջիկն էր Վարդենի, պայծառ զէմքին պատճառով Շուչան կոչուած, Մեծն Վարդանի երկու ազջիկներուն երիցադոյնը:

Շուչան Վարդենի մէկ նոր զոհն էր մողակրօնութեան, եւ անոր չարատանջ մահը տարակոյս չկայ թէ դառնացուց Վահանը, իր երիտասարդ հասակին մէջ, եւ վրէժխնդրութեամբ բորբոքեց հողին:

Վարդենի հարս դացած էր Գուգարաց իշխանական տունը, որ թագաւորի հաւասար փառք ու ճոխութիւն ունէր, եւ ամուսնացաւ Աշուշա Բղեշխի որդւոյն Վաղգէնի հետ: Վաղգէնի մայրը՝ Անուշ-Վուամ, մօրքոյրն էր Վահանի:

Մեծն Վարդանի երկրորդ ազջիկը, Վարդանոյշ, ամուսնացած էր Շիրակ դաւառի տանուտէր Արշաւիր Կամսարականի հետ, եւ անկէ ունեցած էր երեք դաւակ, Ներսէս, Հրահատ եւ Սահակ: Ասոնք Վահանի եւ անոր եղբայրներուն հետ մանկութեան ատեն պատանդ տարուած էին Պարսից դուռը: Աշուշա Բղեշխը ծանրադին

նուէրներով եւ Միհր Ներսէսի միջնորդութեամբ յաջողած էր զանոնք վրկել Յաղկերտի ձեռքէն (455ին): Այդ պահուն 10-12 տարեկան էր Վահան: Անկէ վերջ Գուգարաց մայրաքաղաք Յուրտաւի մէջ տարիներով վայրած էր, ի մէջ այլոց, Շուչանի դուրդուրանքն ալ: Գուգարաց երկիրը, Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ կէս անկախ իշխանութիւն մըն էր. շատ անգամ Հայոց կրօնական եւ քաղաքական ազդեցութեան ենթակայ: Շուչանի կարգադրութեամբ՝ հայերէն ժամերգութիւն ալ կը կատարուէր Յուրտաւի եկեղեցւոյն մէջ: Ախտո՛ս որ սեւ ճակատադիր մը սահմանուած էր Շուչանին, որ եղական կին մըն էր «բարեպաշտօն, եւ երկիրդած յԱստուծոյ ի մանկութենէ իւրմէ»: Իւր ամուսինը եղաւ ահաւոր հակապատկեր մը, «լիտի եւ անառակ» այր մը, որ զնաց Տիղբոն, հաւատքը ուրացաւ եւ Պերոզի դռանչը իրեն կին առաւ, խոստանալով որ իր առջի կինն ու դաւակներն ալ դարձնէ մողակրօնութեան: Գուժը կայծակի պէս հասեր էր Գուգարաց մայրաքաղաքը Յուրտաւ, ուստի երբ Վաղգէն վերադարձաւ, Շուչան խոյս տուած էր պալատէն ու կը բնակէր «ի տնիկ մի փոքրիկ որ մերձ էր յեկեղեցին»: Քիչ վերջ Վրաց եպիսկոպոսին եւ իր տաղերով, Ջոջիկ իշխանին յորդորներովը նա վերադարձաւ, բայց միշտ հեռու մնաց իր անհաւատարիմ ամուսինէն, ու հազիւ թէ ներկայ կը գտնուէր ընթրիքի սեղանին:

Վաղգէն կատարութեան աստիճան զայրա-

ցած չարաչար դանակոծեց Շուշանը, ու իր տունէն ճամբելով արդեւրփակ ըրաւ նախ եպիսկոպոսի ապարանքին մէջ, ու յետոյ դատապարտեց շղթայակապ բանտարկութեան, Ուփրէթի բերդին մէջ: Նաղելի բամբիչը, Սահակ Պարթևի թոռ դատրիկը, վեց տարի մնաց հոն: Իր սնունդն էր լոկ դարեհաց ու ջուր. մարմնոյն վրայ հագած էր քուրճ մը, ոտքը բոկիկ էր ու գլուխը բաց, ու իրեն իրբեւ անկողին ունէր մորթի կտոր մը: Ու անդգամն Վաղգէն ոչ երբեք խղճահար, կը պարծենար առ Պերող, ըսելով թէ «տանջեմ զնա մինչեւ ի մահ, որովհետեւ դուստր Վարդանայ է»: Ու այդպէս ալ ըրաւ: Եօթը տարուան մարտիրոսական չարչարանքէ վերջ, բանտին խորը հոգին աւանդեց Շուշան, 38-40 տարեկան հասակին մէջ (470):

Շուշանիկի թաղումը կատարուեցաւ փառաւոր հանդէսով: Իր կտակին համեմատ թաղուեցաւ ճիշդ այն կէտին վրայ, որտեղէն առաջին անգամ քաշկոտելով տարած էին զինք: Իր դերեզմանը դարերով ուխտատեղի դարձաւ. իր երկաթէ կապանքները մասունքի պէս վնասուեցան ու յարգուեցան:

Այդ սոսկալի անօրէնութեան վրէժը մասամբ լուծուեցաւ, տասնըմէկ տարի վերջ: Ժամանակակից պատմիչ մը կը վկայէ թէ Վրաց Վախթանգ թագաւորը պատերազմի մէջ բռնեց Վաղգէնը, ողջ ողջ յօշոտեց անոր մարմինը, եւ կտորները ծառերու վրայ կախել տուաւ:

Շուշանիկի բանտը հիմա ցոյց կը տրուի

Թիֆլիսի միջնաբերդին մէջ, թէեւ Ուփրէթի բերդը կ'իյնայ դաւառին լեռնասահման ծայրը, Լեւրվար լեռանց ստորտար: Իսկ Յուրտաւ քաղաքին տեղը կայ դիւղ մը, Գաջէնը կամ Գաջաքաղաք, Տիդիսէն կէս օրուան ճամբայ, դէպի հարաւ:

Զրադաշտ

ՎԱՀԱՆԻ ՃՍՌԸ ՆԻՆՈՐԻ ԱՌՁԵՒ

Ղազար Փարպեցի մեղի կ'աւանդէ այն իմաստուն եւ անվերապահ խօսքերը, զորս Վահան արտասանեց Նուարսակի ժողովին մէջ :

«Աշխարհիս հետ Աստուծոյ հաշտութիւնը յայտնի կ'ըլլայ այն ատեն երբ կուտայ բարեւէր, լաւածանօթ եւ աշխարհաշէն իշխաններ, ինչպէս որ կ'երեւի հիմա : Արեւոյ տէրը տեսնել կը փափաքեմ, եթէ Աստուած շնորհէ քու միջնորդութեամբ, բայց կը տեսնեմ զքեզ, զոր նա զրկեր է խաղաղութիւն եւ բարիք բերելու համար Հայոց աշխարհին... : Իսկ Պերող արքայից արքային նկատմամբ բաւական է ինչ որ դուն ըսիր : Փա՛ռք Աստուծոյ որ ինծի պէտք չը թողուցիք . թէեւ ես գանդատ ունէի Պերողի դէմ, զոր կը խաբէին անպիտան, հացկատակ, բանորսող, խաբեբայ, եւ շողալրատ մարդիկ . անոնք կ'երթային մոխիրի առջեւ կը խոնարհէին, երբ դուք անոնց խնդրածը տալով՝ դահ, պատիւ, կալուած եւ մեծութիւն կը շնորհէիք... : Ասոր համար Հայոց աշխարհէն կորած էին աշխատութիւն, խելք, քաջութիւն, ազնուականութիւն եւ արդարութիւն... եւ Արեւոյ տէրն այդ բոլորը տեսնելով, ատեանի առջեւ ալ այլպանելով՝ Հայերը օրինակ կը բերէք, նախ Ասորոց, յետոյ լքելոց, յետոյ լուծելոց, յետոյ անդամալուծաց : Իսկ հացկատակներու խումբին մարդիկը, փոխանակ գլուխնին վար առած գետին մտնելու՝ այդ տեսակ խօսքերը լսելով կը

զուարճանային : Բայց, մարդ եղողին եւ սրտին մէջ ամօթի զղացում ունեցողին համար՝ տասն անգամ արժան էր մեռնիլ, քան թէ լսել այդ խօսքը Արեւոյ տիրոջմէն, այն ալ ո՛չ թէ մէկ կամ երկու անգամ, հապա տա՛սն անգամ : Ուստի մենք այդ կշտամբանքը լսելէ վերջ թէպէտ պահ մը խորհեցանք հեռանալ այս երկրէն ու կորսուելի, որովհետեւ գիտէինք Արեւոյ ոյժը եւ բազմութիւնը, եւ այնչափ յիմար ու խելացնոր չէինք որ մեր փոքր թուով Արեւոյ դէմ կանգնէինք, բայց եւ այնպէս մտածեցինք որ եթէ վախնալով, լռիկ մնջիկ ելլենք երթանք՝ ստուգապէս կը ժառանգենք վատութեան անունը որ մեր վրայ դրուած էր, եւ ըսել կուտանք թէ իրօք յետին ու անպիտան մարդիկ էին ու կորսուեցան դացին, ու ալ չեն երեւնար : Ուստի նախընտրեցինք առաջ մենք զմեզ ճանչցնել, եւ յետոյ՝ կա՛մ մեռնիլ եւ կամ կորսուելի : Եւ եթէ միաբան մնայինք, ու պառակտած ու քայքայուած չըլլայինք՝ մեր վրայ եկողներուն կը հասկցնէինք թէ իրօք Արիներո՞ւ նման մարդիկ ենք թէ Ասորիներու նման :

Չեմ ուզեր ձանձրացնել արագալուր ալանջը, բայց անհնար է լռել երբ խնդիրը հանրութեան օգտին վրայ է, եւ իմ խօսքերս կը վերաբերին այս մեծ աշխարհիս շահուն կամ վնասին, ուստի հարկ է որ լիակատար կերպով խօսիմ : Այն երեք բաները որ պատգամաւորաց ձեռքով խնդրեցի՝ մեղի շնորհեցէք թագաւորին զրոյն ու կնիքովը . մեղի պէտք եղածը անոնք

են միայն : Իսկ ուրիշ տեսակ պարզեւներն ու պատիւները հատուցէք անոնց՝ որ իրենց աշխատութեամբը արժանի կը գտնուին : Դուք մեր նախնի տէրերն էք . եւ մենք ձեր նախնի ծառաները . մեզ սիրով ընդունեցէք, եւ խնայելով ծառայեցուցէք : Այն յանցանքները զոր մեզի բռնի գործել տուիք՝ մեզի ներեցէք» :

Կրակատան Պաշտօնեաներ

ՎԱՀԱՆԻ ՃԱՌԸ ԱՐԲԱՅԻՑ ԱՐԲԱՅԻՆ ԱՌՉԵԻ

Վաղարշի առջեւ՝ վահան խօսեցաւ հետեւեալ կերպով :—

«Վայել չէ երկար խօսիլ Աստուծոյ եւ թագաւորաց առջեւ : Ձանձրոյթ պիտի պատճառէր կը կնել ինչ որ արդէն խօսքով ու գրով պարզած եմ Նիխորին : Միայն մեր ինչքին եւ կեանքին վրայ չէ որ կը բռնանար Պերոզ, հասպ նաեւ մեր հօգիին վրայ, ինչ որ անտանելի եղաւ,

ինչպէս մեր նախնիքներուն՝ այնպէս ալ մեզի : Յուցէք մէկը ձեր հաւատքին դարձողներէն որ գործի մէջ, կամ կուուի մէջ արդիւնք մը տուած ըլլայ : Ձեր զօրազլուխները շատ տեղեր գտնուած են, թող անունով յիշեն անոնցմէ մէկի հատ, որ երեւելի գործ մ'ըրած ըլլայ, եւ անոր համար վարձատրութեան արժանացած : Անոնց դաւառակիցները եւ Հայոց աշխարհին ուրիշ մարդիկը գիտեն թէ ի՞նչ տեսակ մարդիկ են անոնք որ կուզային կեղծիքով ձեր կրօնքը կ'ընդունէին : Հայոց կրտսեր շինականներն (ոամիկ գիւղացիներն) անգամ անոնց հետ ճաշելէ կամ անոնց մօտենալէ կը դարչէին : Ուստի համարձակապէս կ'ըսեմ ձեր առջեւ . վերցուցէք այդ վաճառքը (կրակապաշտութիւնը) Հայոց երկրէն . . . : Եթէ դուք կ'ուզէք որ մենք, իբրեւ ծառաներ, պատիւ ընծայենք ձեզի, իբրեւ մեր տիրոջ, իւրաքանչիւր մարդու արդիւնքին եւ արժանիքին համեմատ արդարօրէն եւ անդրկողաբար հատուցում ըրէք : Այս է մեր ամենուս խնդիրքը : Եթէ չէք ուզեր որ մենք ձեր ծառայութեանն ելլենք՝ գրով ու կնիքով անիկա ընդունեցէք եւ հաստատեցէք, եւ այն ատեն մեզմէ պահանջեցէք գործ եւ ծառայութիւն» :

ԳԻԻՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Գիւտ Կաթողիկոս մեզի կը ներկայացուի իբրեւ մեծ դէմք մը, Հայկական եւ Յունական գիտութեամբ օժտուած, ճարտարախօս եւ քա-

Չահմուտ, «որուն խօսքերը յորդառատ անձրե-
ւի պէս կը ծաղկեցնէին եւ կը պողարերէին բո-
լոր ունկնդիրներու հոգիները»:

Մեր պատմիչները կը վկայեն որ Տիգրանի
եւ հեռաւոր Արեւելքի քրիստոնեաները մեծ
յարգանքով կը խօսէին Հայոց Կաթողիկոսին
նկատմամբ, — «այդ սուրբէն կը դողային, իր-
բեւ մարդարէէ»:

Պէտք չէ մոռնալ որ այդ ատենները Արեաց
աշխարհին մէջ կային բազմաթիւ քրիստոնեայ
հասարակութիւններ, — Ասորիներէ, Պարսիկ-
ներէ, եւ ուրիշ Ասիական ցեղերէ: Հալածանք-
ներուն բուն շարժառիթն էր քաղաքական կաս-
կածը, եւ մասնաւորապէս Հայերուն կը վերա-
դուէր միտում դէպի Յունական կայսրութիւ-
նը, (թէեւ Յոյները, իրենք, համակիր չէին
Արեւելեան Հայոց ազատական շարժումներուն,
վախնալով որ Յունական բաժինի Հայերն ալ
օր մը ոտքի կ'ելլեն):

Տիգրանի մէջ՝ Գիւտ Կաթողիկոսը այսպէս
պատասխանեց Յըզդալշնասպին, որ հարցա-
քննիչ դատաւորի պաշտօնը կը կատարէր:—
«Մանկութենէս ի վեր վարժուած եմ սիրել Քը-
րիստոնէութիւնը եւ Քրիստոնեաները, բայց
Հոռոմներու հետ ունեցած յարաբերութիւնս
այն տեսակ բան չէ ինչ որ կը կարծեն: Ես Հո-
ռոմաց երկրին մէջ սովորած եմ դպրութիւնն ու
գիտութիւնը, եւ հոն ունիմ շատ մը ծանօթներ
եւ ուսումնակիցներ: Հազած հանդերձներս ալ
այն տեղէն կը գնենք, որովհետեւ հոս չեն դըտ-

նուիր: Բայց եւ այնպէս մեր օրէնքն իսկ մեզի
կը պատուիրէ պատշաճ եւ արժանաւոր հնա-
զանդութիւն մատուցանել տէրերուն»:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Հայ եկեղեցւոյ բազմերախտ մշակներէն եւ
պատկառելի դէմքերէն մին է Յովհան Մանդա-
կունի կաթողիկոսը: Կրնանք ըսել թէ նա վճռա-
կան դեր մը կատարեց ազատական շարժումին
մէջ:

Մանդակունի ծնած է 400 թուականին ա-
տենները, Արշարունեաց Ծախնուտ գիւղին մէջ:
Կը պատկանէր Սահակ Մեսրոպեան դպրոցին,
կամ անոր երկրորդ սերունդին: Հետեւած էր
նաեւ Հելլենական ուսմանց եւ դպրութեանց:
Մանդակունիի մեծագոյն արժանիքը կը կայա-
նայ իր հայրենասէր ու անվեհեր ոգիին մէջ,
որով կ'արհամարհէր ուրացողները, ոյժ կու-
տար ազգայնականներուն, եւ զանոնք միշտ կը
խրախուսէր իր խորհուրդովը, աղօթքովը եւ
օրհնութեամբը:

Մանդակունի 72 տարեկան էր երբ նստաւ
Հայրապետական Աթոռին վրայ (478ին), բայց
երիտասարդի մը կորովը ցոյց տուաւ մինչեւ
վերջը: Դուինի պաշարման ատեն, Վահանի
դունդին հետ կը նահանջէր դէպի Տայոց աշ-
խարհը, երբ ձիէն ինկաւ վիրաւոր, եւ դիակնե-
րու մէջ մնալէ յետոյ փրկուեցաւ հրաշալի կեր-
պով մը:

Մանդակունիի հայրապետութիւնը տեւեց 12 տարի, մինչեւ իր վախճանումը (490), որուն կէսը նուիրուած քաղաքական շարժումին, եւ միւս կէսը՝ ներքին բարեկարգութեան: Այս վերջին շրջանին մէջ աթոռը Վաղարշապատէն փոխադրեց Դուին — հաւանօրէն աւելի մօտ գտնուելու համար Վահանին, եւ աւելի ազդուօրէն յառաջ տանելու համար վերաշինութեան գործը:

Մանդակունիի գօրաւոր եւ արդիւնաւոր ջանքեր ըրաւ պահպանելու եկեղեցւոյ կանոնները եւ մաքրագործելու ժողովրդին վարքն ու բարքը, որոնք խաթարուած էին մանաւանդ Պարսից զերակայութեան հետեանքով:

Մանդակունիի նշանաւոր տեղ կը դրաւ նաեւ իբրեւ մատենագիր: Նա թողած է շատ մը երկասիրութիւններ: Իր գրչին արդիւնքն են Պատարագամատոյցին կարեւոր մէկ մասը, Զարթուցեալքս քարոզը, Զքէն Գոհանամք աղօթքը, եւ ուրիշ շատ մը քարոզներ, աղօթքներ, ճառեր եւ կանոններ: Գրեթէ իր ձեռքէն ելած է ամբողջ Մաշտոցը (Տօնացոյցը եւ Ծիսարանը):

Ղազար Փարպեցի մեզի կ'աւանդէ Մանդակունիի այն ճառը զոր նա արտասանեց Դուինի եկեղեցիին մէջ, երբ հասաւ Վահանի մարզպանութեան հրովարտակը: Դաւիթի Սաղմոսէն բնարան առնելով՝ ճառը կը սկսի այսպէս, — «Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած, եւ զՏէր յաղբերացն Իսրայէլի. ահա սիրեցէք զեկեղե-

ցին եւ սիրեցայք յեկեղեցւոյ, զթագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի, զգազանս ընդելացոյց, զգալլս գառինս արար, զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց... Օրհնեալ Տէր Աստուած Իսրայէլի որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս որ ինձ հաւատացան, պատուով՝ շքեղութեամբ պայծառացեալ ի Քրիստոսէ»:

ԴՈՒԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

Դուին մայրաքաղաքը, Այրարատ նահանգի Ոստան գաւառին մէջ, հիմնուեցաւ Մեծն Տրդատի որդի Սոսրովէն: Նախկին մայրաքաղաքին, Արտաշատի, բոլորտիքը ճախնային դարձեր էր, Երասխ գետի ընթացքին հեռանալուն պատճառով:

Թովմա Արծրունի կը գրէ:— «Քանդեն, աւերեն զմեհեանն (Որմղդական կրակատունը) եւ յատակեալ զտեղին, շինեն նորին քարամբք (քանդուած մեհեանին քարերովը) զմեծ եկեղեցին, զՍուրբ Գրիգորն, ի Իլուր տեղւոջն (ի Դուին), եւ փոխեն անդ (Վաղարշապատէն հոն կը փոխադրեն) զԿաթողիկոսն Հայոց զԳիւտ: Եւ շինեն նախարարք Հայոց իւրաքանչիւր պալատս արքունականս եւ դաստակերտս ականաւորս, եւ զքաղաքն (Դուին) որմափակօք պարսպեն»:

Պարսիկները աւերեցին վերը յիշուած եկեղեցին, Վահան նորոգեց անիկա:

Իրրեւ Հայկական ոստան կամ մայրաքաղաք՝ Դուլին եղաւ թատերաբեմը շատ մը կարեւոր դէպքերու, ուրախալի կամ ողբալի: Հոն յաջորդաբար նստան Պարսիկ կամ Հայ մարդպաններ, Յոյն զօրապետներ եւ Արաբ ոստիկաններ: Շատ մը յարձակումներու եւ աւերումներու հակառակ՝ բազմամարդ եւ բարդաւած քաղաք մըն էր Դուլին, բայց 862 եւ 891 թուականներու երկրաշարժները կործանեցին անոր կարեւոր մէկ մասը: Թովմա Արծրունի կ'ըսէ թէ երկրորդ երկրաշարժին ատեն 70,000 հոգի մեռան: Անկէ քիչ վերջ Բագրատունի Սմբատ Ա. թագաւորը տիրեց քաղաքին, բայց միեւնոյն տարին խաչափայտի վրայ սպաննուեցաւ անգութ Եուսուֆ ոստիկանին ձեռքով: Յետոյ, 300 տարի, շատ մը տիրապետներ եկան ու դացին, Յոյն, Հայ, Պարսիկ, Թաթար, Վրացի, մինչեւ որ ԺԳ. դարու կիսուն լքուեցաւ, եւ յիշատակութենէ դադրեցաւ:

Հայոց ատեն առեւտրական մեծ շահաստան էր Դուլին, եւ արտասահմանի կեդրոններուն հետ կապուած էր կարաւանային հինգ ճամբաներով, որոնց հեռաւորութիւնները նշանակուած կը գտնուին «Մղոնաչափութեան» հին ցանկի մը մէջ:

Հիմա կան երեք դիւղեր Դուլին անուն, որոնց բոլորտիքը կը տեսնուին աւերակներ եւ շէնքերու հետքեր:

ՂԱՉԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ

Ղաչար Փարպեցի այն մատենագիրն է, որուն կը պարտինք գլխաւորապէս Վահան Մամիկոնեանի Ժամանակաշրջանին պատմութիւնը:

Ղաչարի ծննդավայրն է հաւանօրէն՝ Փարպի դիւղը: Նա կը պատկանէր ադնուական ցեղի մը եւ կրնար քաղաքական կամ զինուորական բարձր դիրքի հասնիլ, բայց նախընտրեց կրօնաւորի կեանքը, թէեւ չենք գիտեր ձեռնադրուած ըլլալը: Իր մատաղ հասակին մէջ խաղակիցն ու սննդակիցն էր Վահան Մամիկոնեանի, որմէ հինգ վեց տարի աւելի մեծ էր: (Ծանօթ բանասէր Գր. Խալաթեանի հաշուով Փարպեցի ծնած ըլլալու է 440 եւ 443ի մէջ տեղուանքը): Յետոյ նա աշակերտեցաւ Աղան Արծրունիին — Վահանի մօրեղբօրը — որ զինուորականութենէ հրաժարելով կրօնաւոր դարձած էր: (Աղան այդ որոշումը տուաւ՝ իրրեւ բողոք մը իր հօրը — Արծրունեաց Վասակ իշխանին դէմ, անոր համար որ հայրը դեռ կը յարգէր յիշատակը իրենց մեծ հաւուն, մատնիչ Մեհրուժան Արծրունիի, եւ անոր սպանման վրէժը լուծելու հետամուտ էր): Ժամանակ մը վերջ՝ Ղաչար դնաց Յունաստան եւ հետեւեցաւ Հելլենական ուսմանց եւ դպրութեանց:

Հայրենիք վերադարձին՝ նա պահ մը մնաց կամսարականներու մօտ, յետոյ անցաւ Սիւնեաց աշխարհը: Երբ Հայաստանի մարզպանութիւնը տրուեցաւ Վահանին՝ սա հրաւիրեց Ղա-

զարը եւ անոր յանձնեց էջմիածնի վանքին եւ նորաչէն Կաթողիկէին հոգաբարձութեան պաշտօնը: Ղազար մեծապէս բարեկարգեց եւ պայծառացուց էջմիածինը: Դժբախտաբար քիչ վերջ երեւան ելան շատ մը թշնամիներ, որոնք ջանացին աղարտելու իր համբաւը, վէճի առարկայ ըրին անոր կրօնական դաւանութիւնը, եւ ի վերջոյ՝ անոր անսխալութեան վերադրեցին էջմիածնի տաճարին փայտակերտ մասերուն հըրկիզումը: Ղազար, ճարահատ, միջնորդով մը դիմեց կաթողիկոսին, Յովհան Մանդակունիին, եւ անոր պաշտպանութիւնը խնդրեց: «Փութա՛, — կ'ըսէր կաթողիկոսին — հա՛ս օգնութեան. թշնամիէն վիրաւորուեցայ անթիւ նետերով, կարեւիչը եմ ու մահամերձ. ասկէ վերջ քեզի կը մնայ դեղ տալ ու բժշկել. իսկ եթէ մեռնիմ, դիս գերեզման տանիլ ու թաղել»: Այնպէս կը թուի թէ Մանդակունի ժամանակ չունեցաւ, կամ չուզեց նկատողութեան առնել Ղազարի խնդիրը, իսկ յաջորդ կաթողիկոսը անտարբեր մնաց, նոյն իսկ աննպաստ դիրք բռնեց: Քիչ վերջ Ղազար արտաքսուեցաւ վանքէն եւ իրմէ խլուեցան իր յունարէն դիրքերն անդամ, որոց ակնարկելով՝ Ղազար կ'ըսէ, «Նրա՛նի թէ (թշնամիներս) կարդային եւ լուսաւորուէին»:

Ղազար հեռացաւ դնաց Ամիթ քաղաքը, եւ այն տեղէն դրութեամբ մը դիմեց Վահանին, եւ հերքեց բոլոր ամբաստանութիւնները: Վահան աղդուեցաւ նամակէն եւ մօտը կանչեց իր հին բարեկամը: Ասկէ վերջն է որ Ղազար գրի

առաւ իր Հայոց Պատմութիւնը որ մեծ արժէք ունի, իրրեւ ճշգրիտ եւ մանրակրկիտ գործ: Ոմանք (գորօրինակ Գարադաշեան) Վարդանանց դէպքերու մասին աւելի վստահութիւն ունին Փարսեցիի վկայութեան վրայ, քան Եղիշէի, թէ եւ Եղիշէ գրած է Փարսեցիէն երեսուն տարի առաջ (458ին):

Չար Ոգիմ (Թղպա)
Ըստ Զրադաւեստականութեան

ԱՅՐԱՐԱՏ

Մեծ Հայաստան հին ատեն կը բաժնուէր 15 նահանգներու, որոնց մէջ ամենէն երեւելին էր Այրարատ, իբրեւ միջնաշխարհ եւ իբրեւ սեփական վիճակ Հայ-Արշակունի թագաւորաց :

Այրարատ նահանգին ծովէն բարձրութիւնն է 2500է մինչեւ 6000 ոտք : Նահանգը օժտուած է լեռներով, դաշտերով եւ գետերով, եւ նշանաւոր եղած է իր կենդանական ու բուսական բազմատեսակ արտադրութիւններովը : Հայ թագաւորները հոն անկէլ տուած էին անտառներ :

Նահանգին ամբողջ երկայնքը կը կտրուի Երասխ (Արաքս) գետով, որուն մէջ կը թափին շատ մը գետակներ, ինչպէս Ախուրեան (Արփաչայ), Մեծամօր (Գարա սու), Քասաղ (Քօրքայ ջուր), Հրազդան (Երեւանայ ջուր), Ագատ (Կարնոյ ջուր) : Երասխի հիւսիսային, այսինքն ձախ ափին վրայ շինուած էին հայկական հին մայրաքաղաքներուն շատերը :

Նահանգին Ծաղկոտն եւ Բաղրեւանդ գաւառներէն կ'անցնի Արածանի գետին (Մուրատ Չայ) մէկ փոքր մասը :

Կոզովիտ գաւառին մէջ է Գայլատուոյ ծովը սուած լիճը (Պալըգ կէօլ) :

Նահանգին հարաւային արեւելեան կողմը կը բարձրանայ Արարատ կամ Մասիս լեռը, որուն բարձրագոյն սարը, Մեծ Մասիս, իբր 17,500 ոտք բարձրութիւն ունի : Միւս նշանաւոր

Այրարատը արքունի սեփականութիւն էր, բայց անոր գաւառներէն ոմանք շնորհուած էին իշխանադուներու կամ նախարարութիւններու : Զոր օրինակ, Մեծն Տրդատ՝ Կամսարականներուն տուաւ Շիրակ գաւառը :

Մեզի համար պատմական մասնաւոր նշանակութիւն ունին Այրարատ նահանգի հետեւեալ տեղերը :

Արշարունիք գաւառի մէջ՝ Երուանդաշատ, Երուանդակերտ եւ Բագաւան քաղաքները, եւ Արտազերս ու Կապոյտ ամրոցները :

Մասեացոտնի մէջ՝ Ակոռի գիւղը :

Բագրեւանդի մէջ (Ալաշկերտ) Զարեհաւան ու Վաղարշակերտ քաղաքները եւ Բլուր գիւղը՝ ուր վախճանեցաւ Ս. Սահակ :

Շիրակի մէջ՝ Անի :

Վանանդի մէջ՝ Կարս :

Արագածոտնի մէջ՝ Օշական գիւղը ուր կը գտնուին Ս. Մեսրոպի եւ Վահան Ամատունիի գերեզմանները :

Կոտայքի մէջ՝ Երեւան :

Կոզովիտի մէջ՝ Դարոյնք (Պայագիտ) :

Նահանգին արքայանիստ քաղաքները եղած են Վաղարշապատ (Էջմիածին), Արտաշատ, Արմաւիր, Դուին, Անի եւ Կարս : Արտաշատի մօտ կար Անահիտ դիցուհիին անուան մեհեան մը :

Վրամ Կրոնամ

Հիմա ամբողջ նահանգը կը գտնուի ռուսական իշխանութեան ձեռքը, (ներկայ պատերազմէն առաջ, Թուրքաց ձեռքն էին Բասէն, Բագրեւանդ, Ծաղկոտն եւ Կողովրտ գաւառները) :

ՍՍՍՍՆԵՍՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վահան Մամիկոնեանի օրով Սասանեան հարստութիւնը դեռ կը գտնուէր իր փառաց եւ զօրութեան գագաթնակէտին վրայ :

Այս հարստութեան հիմնադիրն էր Արտաշիր Բարական, Սասանի թոռը, որ 226ին վերջին հարուածը տուաւ Պարսկաստանի Պահլաւ

Արչակունիներուն ; սպաննելով Արտաւան թագաւորը : Արտաշիրի եւ իր յաջորդներուն ծրագիրն էր վերականգնել Արեմենեան ցեղի թագաւորներուն — Քսերքսեսի եւ Դարեհի — տիրապետութիւնը, որ կը տարածուէր Հինտիբուշ լեռներէն մինչեւ Միջերկրական, եւ որ խոնարհած էր Աղեքսանդր Մակեդոնացիի ոյժին առջեւ (330ին Քրիստոսէ առաջ) : Սասանեանները հետամուտ էին նաեւ վերահաստատել Զրադաշտականութիւնը, զոր կը նկատէին իրենց պետական կազմին անբաժան տարրը եւ զօրութեան հիմը :

Սասանեան հարստութեան առաջին հակահորդն եղաւ Հայոց թագաւոր Սոսրով Արչակունի, որ իր ազգականին, Արտաւանի սպանման վրէժը լուծելու համար զէնք առաւ, եւ Կովկասեան ցեղերն ալ դաշնակից ունենալով դրեթէ 10 տարի զբաղեցուց Արտաշիրը, ինչպէս եւ անոր յաջորդը, Ծապունէ Ա. :

Սոսրով սպաննուեցաւ Անակ Պահլաւի (Գր. Լուսաւորչի հօրը) դաւաճան ձեռքով, 250ին, եւ անկէ վերջ Հայկական խնդիրը միշտ պատճառ եղաւ պատերազմներու Հռոմէական եւ Պարսկական պետութեանց միջեւ, որոնց իւրաքանչիւրը կը ջանար իր գերիշխանութեան ենթարկել Հայաստանը :

Սոսրովի որդին Տրդատ (Գ.) Հռոմէական սահմանը ապաստանած եւ հոն մեծնալէ եւ կրթուելէ վերջ Հռոմի բանակներուն ուժով դարձած տիրացած էր իր հօրենական ժառանգ

դուժեան : Այդ իրողութիւնը, ինչպէս եւ վերջէն
 Հայոց ի Քրիստոնէութիւն դարձը, Արեւելեան
 Հռոմէական կայսրութեան կ'ընծայէին պաշտ-
 պանի դեր մը, Հայաստանի նկատմամբ, ինչ որ
 աւելի կը դրդուէր Սասանեան աշխարհավարնե-
 րուն կասկածն ու զայրոյթը : Եւ ամէն անգամ
 որ կայսրները արտաքին յարձակումներու եւ
 ներքին խռովութիւններու պատճառով տագ-
 նապի մատնուէին ու Պարսից դէմ ճակատելէ
 խոյս տային՝ Հայերն ալ կը մոռցուէին ու կը
 լքուէին, իրենց հզօր թշնամիին վրէժխնդրու-
 թեան ենթակայ :

Պարս-Հռոմէական կռիւները պահ մը զադ-
 րեցան, Յազկերտ Բ.ի եւ Թէոդոս Բ.ի մի-
 ջեւ (442ին) կնքուած հաշտութեամբ, որուն
 պայմանագրին համեմատ կայսերական զանձէն
 տարեկան տուրք մը պիտի վճարուէր Պարսից,
 Տէրպէնտի անցքին պահպանութեան ծախքե-
 րուն փոխարէն : Ու գլխաւորաբար ատոր հա-
 մար է որ Բիւզանդական արքունիքին մէջ ան-
 լսելի մնացին Հայոց խնդրանքները, ինչպէս
 Վարդանանց, այնպէս ալ Վահանանց կռիւնե-
 րուն ժամանակ :

Այդ խաղաղութիւնը որ 60 տարի տեւած էր,
 խղուեցաւ Պարսից թագաւոր Կաւատի օրով, —
 Վահանի մահէն չորս տարի առաջ, — անոր հա-
 մար որ Անաստաս կայսր մերժեց վճարել սահ-
 մանեալ տուրքը : Կաւատ ջախջախիչ յաղթա-
 նակ մը տարաւ կայսերական բանակի վրայ, Ա-
 միդի (Տիարպէքիրի) առջեւ, ու հազիւ թէ յօ-

Շապուհ Ա. հորմէն, Արտաշիլիէն, կը ստանայ վեհապետական Բագը

Անուշիրվան իր կնոջ, Շիրիմի, կրճճայե վեհապետական պսակը

ժարեցաւ եօթը տարուան համար Սքաթու
 քուօն պահելու, 1000 լիպրա ոսկի տուգանքի
 փոխարէն: Յետոյ նորէն սկսան պատերազմնե-
 րը, ու շարունակուեցան այնչափ երկար ատեն
 ու այնչափ բուռն կերպով, որ տկարացուցին
 երկու կողմն ալ, եւ ճամբայ բացին մահմետա-
 կան Արաբներուն:

Տիգրոն ինկաւ 636ին, Արաբ Սալիֆա Օմա-
 րի ներքեւ, եւ անոր յաջորդները տիրացան,
 ինչպէս ամբողջ երկրին, այնպէս ալ անոր պե-
 տական կազմին ու մեքենականութեան:

Սասանեան իշխանութիւնն ընդհանուր առ-
 մամբ շատ օգտակար եղաւ Պարսկական աշ-
 խարհին, քաջալերելով արհեստները, վաճառա-
 կանութիւնը եւ երկրագործութիւնը, եւ բարե-
 նորոգելով դատական դրութիւնը: Միայն թէ,
 անոր վեհապետները, թունդ Ջրազաշտական-
 ներ, հաշտ աչօք չէին նայեր Քրիստոնէութեան
 վրայ, եւ պարբերաբար հալածանքներ մղեցին
 անոր դէմ: Շապուհ Բ.ի ատեն, զորօրինակ,
 16,000 քրիստոնեաներ նահատակուած են Ասո-
 րեստանի մէջ (342ին): Եւ սակայն այդ հալա-
 ծանքը չհասաւ իր նպատակին: Քրիստոնեայ
 հասարակութիւնները աճեցան Պարսկաստանի
 այլ եւ այլ կողմերը, եւ ժամանակ մը վերջ ա-
 նոնք պաշտօնապէս ալ ճանչցուեցան, երբ դա-
 ւանարանական խնդիրներու պատճառով դատ-
 ուեցան Օրթոտոքսներէն: Երրորդ դարուն՝ ար-
 դէն եպիսկոպոսութիւն մը հաստատուած էր
 Տիգրոնի մէջ: Հինգերորդ դարուն մէջ Տիգրոնի

Լպիսկոպոսին դերքն աւելի բարձրացաւ. նախ՝
իր «Կաթողիկոս», եւ քիչ վերջ՝ իր «Պատ-
րիարք Արեւելից»։ Պերոզ թագաւորն յատուկ
պաշտպանութիւնն ընծայեց Բարձումայի
(Պար-Սումա) որ Եփեսոսի ու Քաղկեդոնի ժո-
ղովոց նշովքներուն հակառակ՝ Պարսկական
սահմանին մէջ կը քարոզէր երկու բնութեան
վարդապետութիւնը։ Եղեսիոյ ուսումնարանն
ալ, զոր Չենոն կայսր փակել տուած էր, իրբե-
նստորականութեան վառարան մը, փոխադ-
րուեցաւ Մծրին (489)։ Այդպէս՝ Պարսկաստան
եղաւ ազատ ասպարէզը նեստորական գործիչ-
ներուն, որոնցմէ նշանակելի են Ակակ, Մանի,
Յոհանան, Պաւղէ եւ Միքա։

Հայաստանի մէջ բոլորովին անյաջող էր
Զրադաշտականութեան դատը, որովհետեւ Հա-
յերը երկար ատեն վայելեցին քաղաքական ինք-
նօրինութիւն, եւ միշտ տէր մնացին կրօնական
ազատութեան։ Ու Հայ եկեղեցին իր անկախ ու
զօրաւոր դիրքով կ'առաջնորդէր Վրաց ու Ադ-
ուանից եկեղեցիներուն։ Պարսկաստանի Ասորի-
ներէն անոնք ալ որ Եփեսոսական միաբնակու-
թեան կը հետեւէին, եւ ատոր համար նեստո-
րականներէն կը հալածուէին ու իրբեւ յունասէր
կ'ամբաստանուէին՝ շատ անգամ գիւժած են Հայ
եկեղեցւոյ պաշտպանութեան։ Վահանի մահ-
ուան յաջորդ տարին անոնցմէ պատգամաւորու-
թիւն մը, Կաւատ թագաւորին հրովարտակիովն
խկ, եկաւ Դուին, ուր ժողով մը գումարուած
էր այն ատեն, եւ ստացաւ դաւանական նամակ

մը, հայերէն ու պարսկերէն լեզուներով, ստո-
րագրուած Բարգէն Կաթողիկոսէն, Վարդ
Մարգարանէն եւ բոլոր եպիսկոպոսներէն։ Այդ
թուղթը Պարսկ-Ասորեստանի ամբաստանեալ
Քրիստոնէից ձեռքը պիտի ծառայէր իրբե-
ւ փաստ, ցուցնելու համար թէ իրենք յունասէր-
ներ չեն, հապա հաւատարիմ հետեւողները
նախնական ուղղափառ դաւանութեան, ինչպէս
որ պարզուած է Հայոց վաւերաթղթին մէջ ալ։

ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԲՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

Վահան Մամիկոնեան հանրային կեանքի
մէջ կը մտնէր ճիշդ այն թուականին երբ կը բաց
ուէր ազգերու պատմութեան Միջնադարեան
շրջանը։ Այդ հազարամեայ ժամանակամիջոցը,
որուն առաջին մասը Խաւարիմ Դարեր կ'ան-
ուանեն՝ կը սկսի Հին Հոմերի անկումովը 476ին,
ու կը վերջանայ՝ Նոր Հոմերի (Կ. Պոլսոյ) ան-
կումովը, 1452ին։

Հինգերորդ դարը Հայաստանի մէջ ծնունդ
տուած էր՝ մտաւորական լուսաւորութեան եւ
ազգային գիտակցութեան հոյակապ երեւոյթ-
ներու։ Եւրոպական աշխարհն՝ այդ պահուն կը
մատնուէր կործանարար արշաւանքներու, ա-
հաւոր զաւարումներու։ Արեւելքէն ու հիւսի-
սէն՝ այլեւայլ բարբարոս ազգեր, երրորդ ու
չորրորդ դարերէն սկսած կ'ասպատակէին Հը-
նոմէական պետութեան երկիրները։ Հինգերորդ
դարուն մէջ՝ անոնք աւելի մեծ թուով ու ա-

ւելի սաստիկ թափով յարձակումներ դործեցին, ու ամբողջ Եւրոպան ողողեցին: Բիւզանդական (Արեւելեան Հռոմէական) կայսրութեան շէն զաւառները աւերակ դարձան Հոնաց վեհապետ Ատտիլասի (Ադգիլայի) ճամբուն վերայ. Իտալիոյ գեղեցիկ դաշտերը ոտնակոխ եղան շատ մը սոսկատեսիլ հրոսներու. Գաղղիա եւ Սպանիա յաջորդաբար նուաճուեցան Գերմաններէ եւ Վիսգոթներէ. Կարքեղոն ինկաւ Վանտալներու ձեռքը, իսկ յաւիտենական քաղաքը, Հռոմ, որ արդէն կողոպտուած էր Գոթացի Ալարիկոսէն (410ին), եւ Վանտալ Գենսերիկոսէն (455ին), վերջապէս զրկուեցաւ իր կայսերական փառքին յետին նշոյլներէն ալ, ու Ողոսկր Վիսգոթը գնաց զբաւեց ողորմելի Հռոմուլոս Օգոստուլոսին գահը (476ին):

Ահա այսպէս՝ Հռոմէական պետութեան Արեւմտեան բաժինը գոյութենէ կը դադրէր Հըռոմի հիմնարկումէն 1200 տարի վերջը: Ու այդ պահուն կազմուելու վրայ էին Եւրոպայի հիմակուան աղղութիւններէն մի քանին միայն, — Սպանիա, Սկովտիա, Բորթուկալ, Ֆրանսա, Շուէտ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴՍՐՈՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐԸ

Բիւզանդական կայսրութիւնը հազար տարի զիմացաւ Հռոմի անկումէն վերջ, առաւել կամ նուազ ուժգնութեամբ պայքարելով թէ բարբարոսներու եւ թէ Պարսիկներու դէմ, ինչպէս

աւելի վերջն ալ Արարներու դէմ: Անիկա կրնար աւելի երկար ապրիլ եթէ ներքնապէս չը տաղնապէր կրօնական պառակտումներէ:

Քրիստոնեայ եկեղեցին առաջին անգամ խրոնովեցաւ Արիոսական հերձուածով: Նիկիոյ Ժողովը, 325ին, փորձեց խնդիրը փակել, ընդունելով Աղեքսանդրիոյ միահեծան եպիսկոպոսին, Աթանասի, բանաձեւը թէ «Որդին է միեւնոյն էութենէ ընդ Հօր»: Արիոսականները նորէն գլուխ վերցուցին Կոստանդիանոսէ վերջ. իսկ աւելի քաջալերուեցան երբ գահակալեց Վաղէս, արիոսական մը: Մեծն Թէոդոս հրովարտակով հաստատեց Նիկիական որոշումը, եւ յետոյ, 381ին, գումարեց Կ. Պոլսոյ Ժողովը, որուն մէջ բանադրուեցաւ Հոգեմարտն Մակեդոն, եպիսկոպոսներու թեմական իրաւասութիւնները սահմանուեցան, եւ Կ. Պոլսոյ աթոռը Հռոմէականին կարգը բարձրացաւ:

Քիչ վերջ ծագեցաւ սա հարցը թէ Քրիստոս մէ՞կ բնութիւն ունէր թէ երկու: Նեստոր, Կ. Պոլսոյ պատրիարքը, 428ին յայտարարեց թէ Քրիստոսի վրայ կար երկու բնութիւն, մարդկային եւ աստուածային, եւ թէ Մարիամ անոր մարդկային բնութեան մայրն էր: Ասիկա գայթակղութիւն պատճառեց շատերուն, եւ հարկ եղաւ գումարել Եփեսոսի Ժողովը, 431ին որ Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ դատապարտեց Նեստորը, եւ հրաչակեց «մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ»: Հայերը չը մասնակցեցան Եփեսոսի Ժողովին,

ինչպէս չէին մասնակցած Կ. Պոլսոյ Ժողովին ալ, բայց որոշումներուն գիրը ընդունեցին Թարգմանիչ ուսանողներուն ձեռքով, որ այդ միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէին: (Ատոնք են՝ Յովսէփ, Եգնիկ, Ղեւոնդ, Կորիւն, Յովհան, Արձան, Մովսէս են. :)

Որովհետեւ Եփեսոսի այդ Ժողովը գոհացում չէր տուած ոմանց՝ 449ին հոն գումարուեցաւ երկրորդ Ժողով մ'ալ, որ սակայն խիստ ազմակալից եղաւ, եւ նոյնպէս ասարդիւն: Հռոմի պապը, Ղեւոն Ա., Աւագակաթողով անուանեց այդ համագումարը:

Յաջորդ Ժողովը տեղի ունեցաւ Քաղկեդոնի մէջ (Կ. Պոլսոյ Գատը քէօյը), 451ին, ճիշդ այն պահուն էրը Վարդանանց պատերազմը վերջացած էր եւ Յովսէփ կաթողիկոս իր ընկերներով կը դատուէր Տիգրոնի մէջ: Կայսրուհին Բուրքերիա եւ անոր դահակիցը Մարկիանոս, կը փախաքէին միջին եզր մը գտնել, հակառակորդ խումբերը հաշտեցնելու համար: Հետեւաբար՝ Քաղկեդոնի Ժողովին մէջ ընդունուեցաւ «մէկ անձ յերկուս բնութիւնս» վարդապետութիւնը թէեւ Արեւելք առհասարակ հակամէտ էր «մէկ բնութեան» կողմը: Չուա դաւանական վէճերու ետին կար նաեւ աթոռներու փոխադարձ մըրցումը: Կ. Պոլսոյ եւ Հռոմի աթոռները, թէեւ առանձնապէս ղերմագահութեան հետամուտ՝ դաշնակցաբար կը պայքարէին Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ, որ Նեստորի անկումէն ի վեր մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր: Կայսերական

կառավարութիւնն ալ, իր կարգին, հետամուտ էր Կ. Պոլիս կեդրոնացնելու եկեղեցւոյ վերին իշխանութիւնը:

Քաղկեդոնի Ժողովն ալ բաղձացեալ արդիւնքը չը բերաւ. շատեր անիկա նկատեցին իբրեւ հակասութիւնը Եփեսոսի Ժողովին: Անոր որոշումներուն կշիռը աւելցնելու համար՝ պէտք տեսնուած էր ընդունիլ Ղեւոն Ա. պապի դաւանագիրն ալ (Լեւոնի Տախարը), որ երկդիմի բացատրութիւններովը Նեստորի երկուութեան կ'առաջնորդէր: Հակառակորդներն աւելի զայրացան ատոր վրայ. ու այդպէս Ժողովուրդը բաժնուեցաւ երկու թշնամի բանակներու: Եւ կարելի է ըսել որ ամբողջ վէճը կը կեդրոնանար մէկ տառի վրայ, յունարէն իօդաին, մեր «յ»ին համազօր: Մէկ կողմը կը քարոզէր Օւօուսիոնը (նմանաբնութիւն). միւս կողմը կը ջատագովէր Օւօյուսիոնը (միաբնութիւն կամ նոյնաբանութիւն): Չարիքը դարձանելու յուսով՝ կառավարութիւնը 452ին արգիլեց կրօնական վիճաբանութիւնները, եւ իրեն վերապահեց եկեղեցի շինելու եւ Ժողով գումարելու իրաւունքները:

Այդ ալ օգուտ չունեցաւ: Կուրը, խռովութիւնը եւ արիւնահեղութիւնը չը դադրեցան: Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն մէջ (457ին) սպաննուեցաւ կայսրընտիր պատրիարքը, Պրոտերիոս: Ադիէ քսան տարի վերջ աւելի զօրացած էր հոսանքը Քաղկեդոնիութեան դէմ: Նոյն իսկ կայսրը, Բասիլիսկոս, 500 եպիսկոպոսներու

ստորագրութեամբ մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը եւ այրեց անոր դաւանագիրը: Ատոր վրայ՝ Բասիլիսկոս դահընկէց եղաւ Ակակիրոս պատրիարքին ազդեցութեամբ: Իր յաջորդը Չենոն, 482ին հրատարակեց Հեմոտիկոն կոչուած դաւանագիրը, երկու կողմերն ալ սիրաշահելու ձեւով պատրաստուած, որ սակայն եւ ո՛չ մէկուն հաճելի թուեցաւ: Ադիէ երկու տարի վերջ Հռոմի Փելիքս Բ. Պապն ալ մերժեց Հեմոտիկոնը եւ բանագրեց Կ. Պոլսոյ պատրիարք Ակակիրոսը: Ատով սկսաւ խզումը երկու եկեղեցիներու մէջ, որ տեւեց 35 տարի:

Դաւանաբանական կռիւներն այդպէս շարունակուեցան երկրին ներսն ու դուրսը, մինչեւ այն օրը որ Կ. Պոլիս ինկաւ Փաթիհ Մուհամմէտ սուլթանի բանակին առջեւ:

Այդ վէճերուն առջեւ Հայաստան չէր կրօնար բացարձակ չէզոքութիւն պահել, քանի որ մինչեւ մէկ աստիճան ենթակայ էր Բիւզանդիոնի ազդեցութեան, եւ քանի որ հալածական աղանդաւորներն ալ Հայաստանի մօտերը կամ ներսերը ապաստանած՝ կը շարունակէին իրենց քարոզութիւնները: Այսուհանդերձ Հայ եկեղեցին հապէս պահպանեց հին հայրերու վարդապետութիւնը, եւ ճանչցաւ առաջին երեք ժողովները միայն (Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի):

Վահանի մահէն երեք տարի վերջ, 508ին, Պարսկաստանի ուղղադաւան քրիստոնեաներուն երկրորդ դիմումին վրայ, Բարսէն կաթողիկոս

ժողովով գրեց դաւանաբանական նոր թուղթ մը որուն մէջ կ'ըսէր — «Փախչիմք ուրացեալք զ'ի Քաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի եւ այլոցն նմանից»: Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւէ Բարսէն կաթողիկոս, որովհետեւ «այդ որոշումը դարադուրի եղաւ Հայ եկեղեցւոյ ինքնութեան, եւ անոր տւողականութեան անկեան քարը դարձաւ,» ըստ բացատրութեան Օրմանեանի: Յիշեալ գրութեան մէջ մերժուած են, ինչպէս Նեստոր, Արիոս, Թէոդորոս եւայլք, այնպէս ալ Եւտիքէս, ինչ որ կը հաստատէ թէ, Հայ եկեղեցին որ խել մը Եւրոպացի կրօնաբաններէ իբրեւ միաբնակ (monophysite), եւ հետեւաբար իբրեւ ոչ-ուղղադաւան ճանչցուած է՝ միաբնութիւնը իմացաւ Կիւրեղեան եւ Եփեսոսական գրութեան համեմատ: Հայ եկեղեցւոյ ընդունած բանաձեւն է «անճառ միութիւն ի Քրիստոս», այսինքն մի բնութիւն, մի կամք, մի ներգործութիւն, մի անձ, մի դէմք: Պէտք է խոստովանիլ սակայն որ, աւելի վերջերը, քաղաքական ճնշումներու կամ պահանջումներու հետեւանքով՝ Հայերը երբեմն ջանացին այդ բանաձեւը բացատրել միւս մեծ եկեղեցիներու հասկցած իմաստովը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՅԱՆԿ

Յետ Բրիտանի

384 — Հայաստան բաժնուեցաւ Յունաց եւ Պարսից միջեւ :

388 — Վարդան Մամիկոնեան ծնաւ : Հայրն էր Համադասպ Մամիկոնեան , մայրն էր Սահակնոյշ , Սահակ Պարթեւ Կաթողիկոսի աղջիկը :

389 — Պարսից թագաւոր Վռամ Կրման բանտարկեց Հայոց Սոսրով Գ.ը , եւ տեղը բազմեցուց անոր որդին Վաղարշը , զնա անուանելով Վռամ Շապուհ :

390 — Սահակ Պարթեւ ուղեւորեցաւ Տիգրոն , եւ Վռամ Կրմանէն ստացաւ արտօնութիւններ : Իր փեսան Համադասպ Մամիկոնեան նշանակուեցաւ սպարապետ , եւ Մամիկոնեան տունը բարձրացաւ նախարարական չորրորդ դահը : Ներողութիւն շնորհուեցաւ Կամսարականներուն եւ Ամատունիներուն :

404 — Մեսրոպ Մաշտոց գտաւ հայկական տառերը : Բացուեցան դպրոցներ . սկսաւ հայ գրականութեան ոսկեդարը : Մամիկոնեան տունը մասնաւոր եռանդով մասնակցեցաւ մտաւորական շարժումին : Վարդան կը յիշուի առաջին աշակերտներու շարքին մէջ :

415 — Վռամ շապուհ բազմաբազին թագաւորը մեռաւ : Յազկերտ Բ.ի որդին Շապուհ կարգուեցաւ Հայոց վրայ փոխարքայ :

422 — Վռամ Ե. Հայոց թագաւոր նշանա-

կեց Վռամ շապուհի որդին , Արտաշէս Դ.ը , զոր անուանեց Արտաշիր :

428 — Հայոց թագաւորը եւ Կաթողիկոսը նախարարներու մատնութեամբ Տիգրոն կանչուեցան եւ դահլէյնեց եղան : Արտաշէս Դ.ին տեղ դրկուեցաւ Վեհմիհր շապուհ պարսիկը , իբր Մարգարան :

431 — Սուրբ Գրոց վերջնական թարգմանութիւնը կատարուեցաւ Եօթանասնից օրինակէն : Նախորդները կատարուած էին 412ին եւ 426ին :

432 — Սահակ Կաթողիկոս քսորավայրէն դարձաւ , եւ բնակեցաւ Ալաշկերտի վանքը (Խչ Բիլիխէ) Բագրեւանդի մէջ : Սահակի իշխանութիւնը սահմանափակուած էր զուտ հոգևորական խնդիրներու մէջ : Պարսից կողմէ Կաթողիկոս նշանակուեցան յաջորդաբար՝ Սուրմակ , Բրգիշոյ (ասորի) եւ Շմուէլ (ասորի) : Ասոնք կը նստէին Էջմիածին , եւ կը վարէին կաթողիկոսութեան քաղաքային եւ դատական գործերը :

439 — Յովսէփ Ա. նշանակուեցաւ կաթողիկոսական տեղակալ : Հինգ տարի վերջ ընտրուեցաւ Կաթողիկոս :

441 — Վասակ Սիւնի կարգուեցաւ Հայաստանի մարգպանութեան , զոր վարեց 10 տարի :

442 — Յազկերտ Բ. հրովարտակով բոյր հպատակներուն պարտադիր ըրաւ պարսկական կրօնը : Հայ եկեղեցւոյ արտօնութիւնները խրուեցան . կրօնաւորները հարկի ենթարկուեցան : Ժողովրդին տուրքերը ծանրացան : Վահան Ա-

մատուցելին տեղ հաղարապետ կարգուեցաւ Պարսիկ մը: Դատական վերին իշխանութիւնը կաթողիկոսէն առնուելով պարսիկ մոզի մը տրուեցաւ:

445 — Վահան Մամիկոնեան այս թուականին ծնաւ հաւանօրէն: Մօտաւոր հաշուով՝ կորիւն միւսնոյն տարին դրած է իր պատմութիւնը:

449 — Արտաշատի մէջ դումարուեցաւ Հայոց մեծ ժողովը, եւ Յաղկերտ Բ.ի առաջարկին մերժողական պատասխան տրուեցաւ: Ապրտամբական շարժումը սկսաւ Հայաստանի մէջ:

450 — Հայ նախարարներէն տասը հոգի, Վրաց կողմէ Աշուշա Բդեշխը, եւ Աղուանից ներկայացուցիչները, որ Յաղկերտ Բ.ի հրաւերով Տիգրոն դացած էին՝ կեղծուրացութեամբ արտօնութիւն ստացան վերադառնալու:

451 — Տեղի ունեցաւ Վարդանանց պատերազմը Աւարայրի դաշտին մէջ, Արտազի դաւառը: Վարդան 1036 ընկերներով նահատակուեցաւ: Նախարարներէ եւ տանուտէրներէ 35 հոգի տարուեցան Տիգրոն: Անոնց հետ՝ իբր պատանդ տարուեցան նաեւ Վարդան Մամիկոնեանի Հմայեակ եղբոր զաւակները — Վահան, Վասակ եւ Արտաշէս, եւ Արշաւիր Կամսարականի զաւակները — Ներսէս եւ Հրահատ:

454 — Ղեւոնդեանց խումբը (Յովսէփ Կաթողիկոս, Սահակ Եպիսկոպոս, Ղեւոնդ քահանայ եւ ուրիշ վեց կրօնաւորներ) նահատակուե-

ցան Ռեւա գիւղին մէջ, Նիւշափուրէն վեց ժամ հետո:

455 — Վրաց Աշուշա Բդեշխին միջնորդութեամբ Տիգրոնէն արձակուեցան Մամիկոնեան: Եւ Կամսարական պատանիները:

458 — Եղիշէ իր պատմութիւնը գրեց հաւանօրէն այս թուականին:

459 — Պերոզ թագաւորեց Պարսից:

462 — Նախարարները իրենց աքսորանքէն վերադարձան Հայաստան:

471 — Գիւտ Կաթողիկոս Տիգրոն կանչուեցաւ, իբրեւ յունասէր ամբաստանուելով, եւ պաշտօնանկ հռչակուեցաւ: Հայաստան վերադարձին առանձնացաւ իր ծննդավայրը, Վանանդ զաւառի Ոթմուս գիւղը:

476 — Վահան Մամիկոնեան, որ իբրեւ յեղափոխական ամբաստանուելով Տիգրոն կանչուած էր՝ կեղծուրացութեամբ իր փրկութիւնը դտաւ:

478 — Գիւտ Կաթողիկոս վախճանեցաւ: Իրեն յաջորդեց Յովհան Մանդակունի:

480 — Մովսէս Խորենացի հաւանօրէն այս թուականին գրեց իր պատմութիւնը: (Կան քննադատներ որ Խորենացին կը ճանչնան իբրեւ վեցերորդ կամ եօթներորդ դարու մատենագիր):

481 — Վախթանգ սպաննեց Վրաց Բդեշխ որբացեալ Վազգէնը, (Շուշան Վարդենիի ամուսինը), եւ Վրացիները Պարսից գէմ ոտքի հանելով՝ Հայերուն պատգամաւոր դրկեց իրեն

հետեւելու: Պարսից բանակին հայ զունդերը
դարձան Շիրակի գաւառը: Պարսից Մարզպանը
եւ սպարապետը լիախան: Վահան Մամիկոնեան
վերահաստատեց Հայկական իշխանութիւնը:

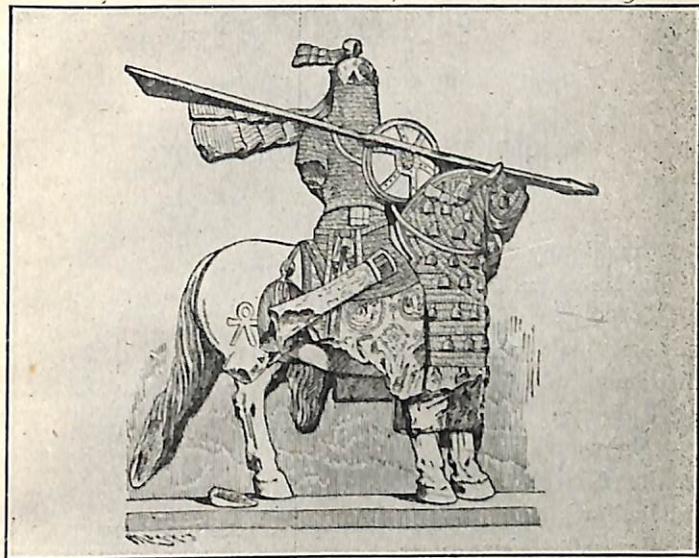
482 — Վահանի զունդը յաղթանակ տարաւ
Պարսից վրայ, Արտաղ գաւառի Ներսէհապատ
գիւղին առջեւ:

483 — Հաղարաւուխտ պարսիկ մեծ բանա-
կով եկաւ Արտաշատ: Վահանեանները լիախան
Դուինէն դէպի Տայք նահանգի Շաղաղոմք եւ
Ոքաղէ գաւառները (հիմակուան Թորթուժի
չրջանակը, Օլթիէն դէպի արեւմուտք): Հաղա-
րաւուխտ ի զուր հետապնդեց զանոնք: Հայ
զունդը յաղթանակներ տարաւ Երէզ եւ Շոէոյ
գիւղերուն առջեւ:

484 — Պերոզ սպաննուեցաւ եւ իրեն յա-
ջորդեց Վաղարշ: Շապուհ մարզպանը մեկնե-
ցաւ Հայաստանէն: Վահան որ այդ պահուն կը
գտնուէր Տուրուբերանի Արշամունեաց գաւա-
ռին մէջ՝ իր զունդովը դարձաւ Վաղարշապատ
եւ անկէ Դուին: Այդ միջոցին է որ նա նորոգել
տուաւ Էջմիածնի Կաթողիկէն:

484 — Նիխոր պարսիկ իշխանը Վաղարշի
կողմէ պատգամաւոր եկաւ: Վահան եւ Նիխոր
բանակցութիւն կատարեցին Նուարսակ գիւղին
մէջ: Քիչ վերջ Վահան զնաց Տիզբոն եւ պատ-
ուով ընդունուեցաւ Վաղարշէն:

485 — Վահան վերադարձաւ Հայաստան,
իրբեւ սպարապետ: Միեւնոյն տարուան վերջե-
րը նա կարգուեցաւ Հայաստանի Մարզպան:

Զրախապատ հեծելազօրք Արեաց բանակին մէջ

Հայաստան ստացաւ կրօնական ազատութիւն
եւ բաղաբական ինքնավարութիւն:

488 — Ղաղար Փարպեցի հաւանօրէն այս
թուականին դրեց իր պատմութիւնը:

505 — Վահան Մամիկոնեան վախճանեցաւ:

636 — Արարները Հայաստան արշաւեցին
առաջին անգամ:

652 — Սասանեան պետութիւնը վերջնա-
կանապէս կործանեցաւ:

654 — Թէոդորոս Ռշտունի Արարներու
կողմէ նշանակուեցաւ Հայաստանի Ոստիկան:

Վ Ե Ր Զ

ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՅ

Ա. Մաս

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆ

Բ. Մաս

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

	Էջ
Յագկերս	25
Արձակուող Նախարարները	26
Հայ Զինուորուքիւնը	28
Հայ Նախարարուքիւնը	30
Մագդէական Կրօնը	32
Արիները	37
Հեփթաղները	37
Մամիկոնեան Յեղը	39
Կամսարականները	46
Վահանի Ծնօղքը	50
Շուշան Վարդենի	52
Վահանի շառը Նիխորի Առջեւ	56
Վահանի շառը Արքայից Արքային Առջեւ	58
Գիւտ Կաթողիկոս	59
Յովհան Մանդակունի	61
Դուին Մայրաբաղաբը	63
Ղազար Փարպեցի	65
Այրարատ	68
Սասանեան Հարստութիւնը	70
Կացութիւնը Երոպայի Մէջ	77
Հինգերորդ Դարու Կրօնական Վէճերը	78
ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ	
Ճամանակագրական Յանկ	81

ՅԱՆԿ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ

	Էջ
Վահան Մամիկոնեան	2
Վահանի Յաղթական Մուտքն Ի Դուին	17
Ներսէս Կամսարական	23
Ս. Վարդանայ Մատուռը Խոյի Դաշտին մէջ	24
Էջմիածնի Կաթողիկէին Հին Զեւը	24
Շուշան Վարդենի	35
Թօրքումի Բերդը Տայֆ Նահանգին Մէջ	42
Աշուշա Բոյեշը	51
Զրադաշտ	55
Կրակատան Պաշտօնեաներ	58
Զար Ոգին (Թղպա)	67
Վոամ Կրման	70
Շապուհ Ա. Հօսէն, Արտաշիբէն, Կ'ստանայ Վեհապետական Թագը	73
Անուշիրվան Իր Կնոջ, Շիրինի, Կընծայէ Վեհապետական Պսակը	74
Զրահապատ Հեծելազօր Արեաց Բանակին	89
ՔԱՐՏԵՍ Այրարատ Նահանգի	
ՔԱՐՏԵՍ Բիւզանդական Եւ Պարսկական Պե- տութիւններու Եւ Հայաստանի, Հինգերորդ Դարու Մէջ	

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ 14, տող 16,

Արշարունեաց, կարգալ, Արշամունեաց:

ԾԱՆՕԹ.— Պատկերները, վերջին երեքն զատ, եւ Այրա-
րատի քարտէսը արտաստուած են վեհտիկի Մխիթար-
եանց հրատարակութիւններէն:

Վ. Մ. ՔԻԻՐՔՃԵԱՆԻ (ԲԱԿՈՒՐԱՆ)
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԳՈՐԾԵՐԸ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԻՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ.— Պատմութեան Դա-
սազիրք, Ազգ. Ուսումն. Խորհրդէն Վաւերացուած
1892 Կ. Պոլիս

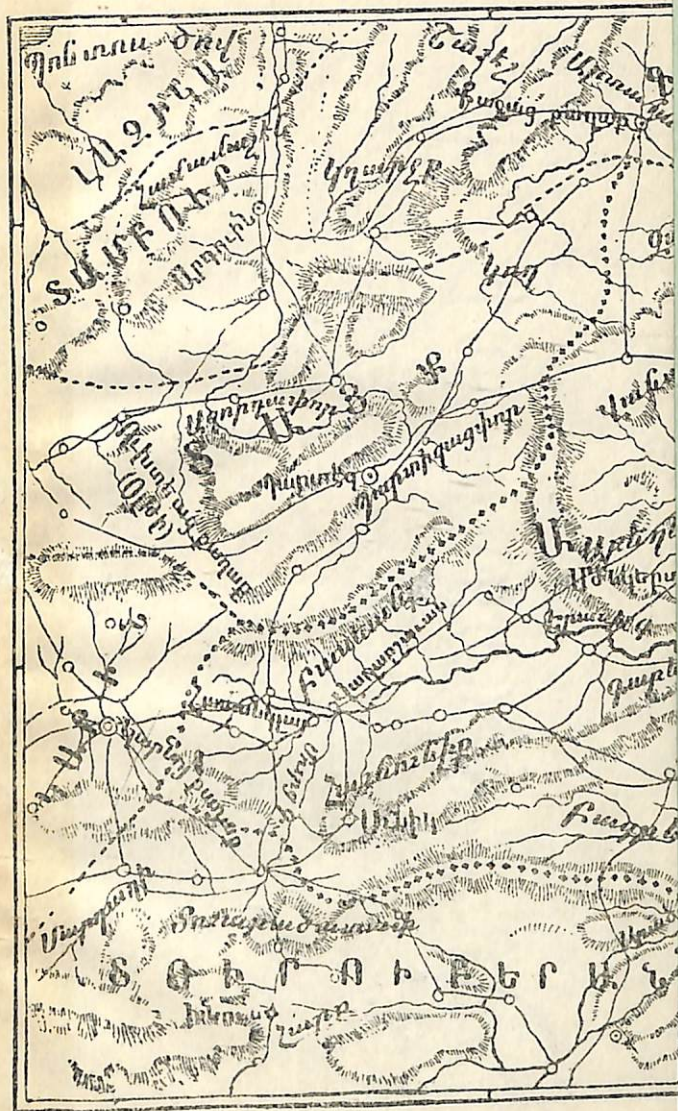
ԿԻՊՐՈՍ ԿՂՁԻ.— Աշխարհազրական եւ սլաւոնական աւ-
ստութիւն.— Հայ Գաղթականութիւն
1903, Նիկոսիա, Կիպրոս

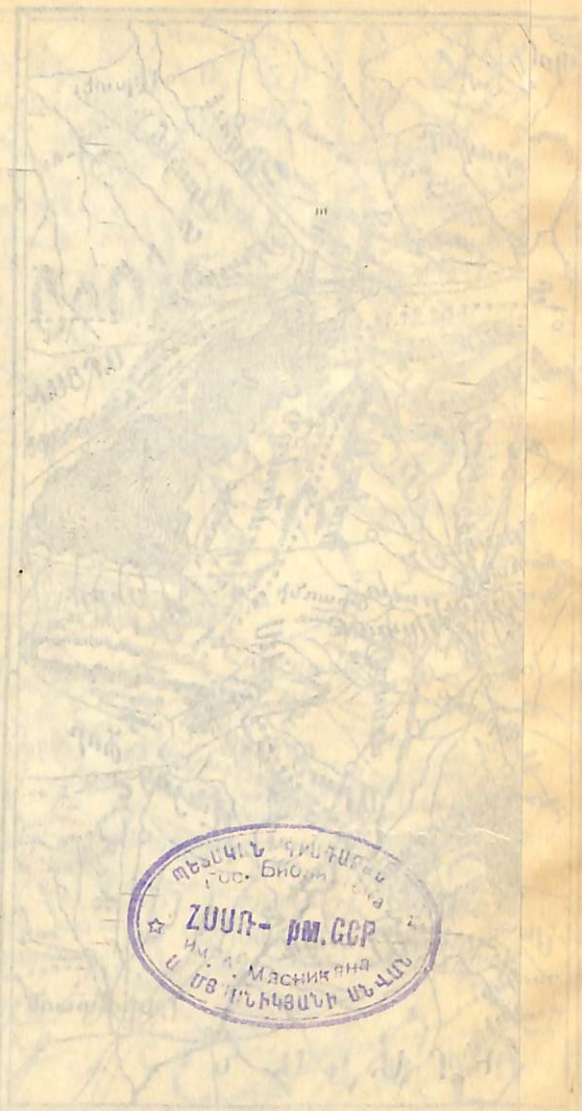
ԼՈՒՍԱՆԵՐ,— Գրական հաւաքածոյ, Ա. Պրակ.
Էջմիածնի Հիմնարկութեան Հազար-վեց-հարիւրամ-
եակին առթիւ:
1903, Նիկոսիա, Կիպրոս.

ՄԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՎՐԱՅ.—
1904, Նիկոսիա, Կիպրոս.

Այս գործին առաջին գլուխը,— Քաղաքական Ուրու-
գիծ — նախապէս հրատարակուած է Բեդրսպուրկի
«Արաբա» հանդէսին 1895 ի եւ 1896 ի պրակներուն մէջ:

ՍԱՀԱԿ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊ.— Հայ Մաքի Լուսաւորիչները
1914, Պոսթոն:

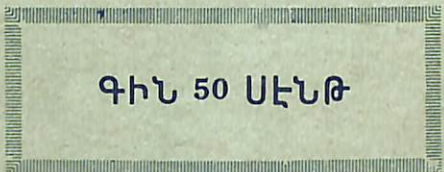

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒՂԱԳՐԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀՍՀՄ-ԻՄ.ՍՍՐ
Ս. Մ. Ա. ՄԱՏՆԻԿՅԱՆ
ՍՏՄԻՆԻՍՏՐԱՆԻ ԿՆՅԱԿՆ

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0428881

1.50 Կ.

ԳԻՆ 50 ՍԷՆԹ

Ի Նպաստ Հայ Տարագրեալներուն

1967

of 2435

16985

